ص، بيكبولاط.

شرق تاريخى

(راشدين وامويلار دورى)

۱ جزء

ناشرى:

«صاباح» شيركتى

قازان.

КАЗАНЬ
Типография „УМИД"
1920

یازوچیدان:

مین باشتاقدان ایندی ئوزمنی شرق تاریخین تیکشروگه بیروب کیلهم، بو خصوصدا باشلانغیچ اشم «حضرت محمد» ایدی. آندان صوڭ «دورت خلیفه»نی مه‌یدانغا قویدم. اول اش ئوز یولی بلن باردی. ماشینالار ره‌تکه صالنسا، قصدرغا ئه‌زرله‌نگه‌ن نه‌رسه‌له‌رده بایتاق جیبلغان. مونا شول اش ئوستنده میکا مه‌کته‌بده اسلام تاریخی اوقوترغادا کوب طوغری کیلدی. موافق ده‌رسلك تابا آلمیچه، باشقا اوقوتوچیلار کبك، مین ده جوده‌ب بته ایدم. آنڭ صوڭنده بو درسلکله‌رده تاریخی خطالارنڭ شغرم طولی بولووی، مینی آلاردان تاغین‌دا نغراق قاچرا ایدی. شونلقدان مین شول تیکشروومی اوزتاسندا مه‌کته‌ب درسلکله‌ری مه‌یدانغا قویارغادا قطعی قرار بیرگه‌ن ایدم. مونا ایندی سزنڭ آلغا شول قرارنی عملگه چغارام.

درسلکگه «شرق تاریخی» اسمی قویدم. موگاردان قطای ویاپونیا کبك ده‌ولتله‌رنڭ تاریخلارندان‌دا بحث ایتله‌چه‌ك ایکه‌ن دیب اویلانماسون. موندا سوز، بلری اسلام قلاغی آستیدا کرگه‌ن ملتله‌ر طوغریسندا‌غنا بولاچاق. ذاتا «شرق» دیب ئه‌یتلدی ایسه‌-جیرشاریڭ تله‌مه نیندی ئولکه‌سنده بولماسن-باشلاب اسلام دنیاسی کوکلگه کیله. مستشرقلار تلنده بو شولای.

بو واقتقا حه‌تلی درسلکله‌رده بربر آرتلی خلیفه‌له‌ر وحکمدارلارنڭ اسمله‌ری تزله وعموما درسلك صوغش تاریخندان عباره‌ت بولا ایدی. مین درسلکمده طبیعی موگاردان باشقاراق یول طوتدم. مین خلیفه وحکمدارلارنی بربر آرتلی تزمیچه، تاریخنی دوره‌له‌رگه بولاب تکیله‌رنی شول دوره‌له‌ر اچینه کرتوب بیبه‌ردم. شونڭ بلن برگه تاریخدا آیرم اورن طوتقان قای بر خلیفه‌له‌ر ئوزینه آیرم بر ده‌ور ایتب ده صانالدیلار. آنڭ صوڭندا مین کتابدا کوبره‌ك اقتصادی وه‌اجتماعی جهتله‌رگه، علوم ومعارف، عمران وصناعت وعموما مدنیت باغینا ئه‌همیت بیردم. بو جهت درسلکنڭ ایکنچی واوچنچی جزءله‌رنده بیك آچق کورنور. بو برنچی جزء ایسه راشدون واموی‌له‌ر دورنده‌ن عباره‌ت بولغانلقدان، مدنیت حاقندا سوز کوب کوته‌رگه یارامی.

درسلك دورت جزءده‌ن عباره‌ت بولاچاق: ۱) راشدون واموی‌له‌ر دوری. (شوشی جزء) ۲) بغداد خلیفه‌له‌ری وواق دولتله‌ر. ۳) غربده اسلام دولتله‌ری (مملوکله‌ر، اندلس دولتی، مرابطین وموحدین دولتله‌ری.) وعثمانلیلار. ٤) حاضرگی عصرده شرق. (خلافت عثمانلیلارغا کوچکه‌نده‌ن آلب شوشی کونگه حه‌تلی بوتون اسلام دولت وه‌ملتله‌ری تاریخی.)

ص. بیکبولاط.

اورنبورغ ۵ سینتیه‌بر، ۱۹۱۹ یل.

بسم الله الرحمن الرحیم

سوز باشی

خلیفه‌لك و خلیفه‌لەر.

محمد علیه السلام الله‌تعالی طرفندان ییبه‌رلگان بر پیغمبر بولغانلقدان، آنك توب وظیفه‌سی خلقغا دین وشریعت ئوگره‌تو وآلارنی طوغری یولغا کوندرو ایدی. اول شول وظیفه‌سن حقنچا ادا ایتدی: ئه‌لله نیقدر آورلقلار، چیکسز کوب عذابلار کوروب آخردا عربله‌رنك پتلارن ییمردی وآلارنی بر الله‌غاغنا عبادت ایته‌طورغان یاصادی. اول وفات ایتکان وقتدا ایندی اسلام دینی مکه ومدینه‌ده‌گنه توگل، عربستاننك ایك یراق نقطه‌لارینا حه‌تلی تارالغان ایدی. پیغمبرمز اوشبو توب وظیفه‌سن ئوته‌و ئوستینه ایکنچی بر اش‌ده اشله‌ب تاشلادی: اول یکرمی اوچ یلغا صوزلغان پیغمبرلگی وقتندا تارقاو، باشباشداق وهه‌ر وقت بر برسی بله‌ن صوغشوب کون کیچروچی عرب قبیله‌رن اسلام دینی فلاغی آستینا جییوب، عربستاندا «دولت» آتالورلق بر نه‌رسه میدانغا کیتردی. لاکن بو صوکغی اش مجبوری ره‌وشده کیلوب چیقدی: مشرکله‌ر آکا دین تاراتورغا ایرك بیرمه‌دیله‌ر؛ ئوزن وصحابه‌لارن جبرله‌دیله‌ر، عذابلادیلار؛ آلارغا تورلیچه آیاق‌چالورغاطرشدیلار؛ آخردا آنی ئوتررگه قرار چغاردیلار. شوندان صوك اول مدینه‌گه قاچوب، شوندا ئوزینه ایمه‌رگان صحابه‌لاری بله‌ن بولارغا قارشی طوررغا، شولای ایتوب کیترگان دینن، ئوزن وصحابه‌لارن صاقلارغا مجبور بولدی. مونا شولای ایتوب مدینه‌ده بیك کچکنه‌گنه بر دولت توسلی نه‌رسه میدانغه کیترلدی. اوشبو دولت کیکگایه کیکگایه پیغمبر وفات بولغاندا «عربستان دولتی» توسن آلدی. مونا محمد علیه السلام ئوزینه ایمه‌رگان واسلام دینن قبول ایتکان بوتون خلقلارنك دینی باشلقلاری بولغان کبك، اوشبو عربستان حکومتینك‌ده باشلغی ایدی.

پیغمبر مدینەگە گیلوب اون یل طورغاچ وفاسز دنیا بلەن ایسەنلەشدی. شولای
اینوب عربستان حکومتی رئیسز قالدی. شونلقدان اول وفات بولو بلەن صحابەلار
ایك باشلاب مملکتلەرن اداره اینەچەك بر رئیس صایلاو یولینا کرشدیلەر. شونك
بلەن برگە بولارغا دینی اشلەرن باشقاراچاق بر دینی رئیس دە کیرەك ایدی. اوشبو
ایکی وظیفەنك ایکیسینە آیرم کشیلەر صایلارغادا، ایکیسینە بر کشی صایلارغادا
یول بار ایدی. صحابەلار صوکغی یولنی موافق کوروب برگنە کشی صایلادیلار.
بو کشی پیغمبرمزگە ایك باشلاب ایمان کیترگان وصحابەلارنك ایك آلدنغیسی بولغان
حضرت «ابو بکر الصدّیق»در. مونا شوشی کشی مسلمانلارنك ایك برنچی دین
باشلقلاری وعربستان دولتینك، ایکنچی تورلی ئەیتسەك «اسلام دولتی»نك برنچی
حکمداریدر. حضرت ابو بکر پیغمبرمزنك اورنینا قالغان بر کشی بولغانلقدان صحابەلار
آنی «خلیفة رسول الله» دیب یورتە ایدیلەر. بو بزنـگچە ئەیتـکاندە «رسول الله اورنینا
قالغان کشی» دیگان سوزدر. آندان صوك بو سوز قسقارتلوب «خلیفە» دیب کنە
یورتلە طورغان بولدی. یوغاریدادا آگغارتدق: خلیفە، اسلام دولتینك باشلغی،
ایکنچی تورلی ئەیتسەك حکمداری، هەمدە بوتون مسلمانلارنك دینی باشلقلاری
بولادر. حضرت ابو بکردەن صوك کیلـگان خلیفەلەر «امیر المؤمنین» دیب د
آتالدیلار. بو بزنـگچە، «مؤمنلەرنك باشلغی» دیگان سوزدر.

عربستاندا اسلام دولتی میدانغا کیلـگانگە ایندی ۱۳۳٦ یل بولا. شول قدر
کوب زمانلار اچندە البتە بیك کوب خلیفەلەر کیلوب کیتـکان. اسلام تاریخند
خلیفەلەر بر نیچە تورلیـگە بولنەلەر: خلفاء راشدون، خلفاء امویّە، خلفاء عباسیّە
عثمانلی خلیفەلەری. خلفاء راشدون بزنـگچە طوغری یولدان بارغان واسلام مملـکتن
عدللك بلەن اداره اینـکان کشیلەر دیگان سوزدر. بولار دورتەودر: ابوبکر، عمر
عثمان، علی. خلفاء امویە امیّە سلالەسندەن بولغان خلیفەلەر دیگان سوزدر. بولا
بارلغی اون دورت خلیفە بولوب، طوقسان یلدان آرتغراق خلیفەلك سورگانلەر
بولارنك برنچیسی «معاویە» اسملی صحابە بولوب، ایك صوڭغیسی «مروان الحمار»
دیگان کشیدر. بولار بارسیدا شول امیە دیگان کشینك نسلندەن بولغانلقدان خلفا
امویە دیب یورتلەلەر. خلفاء عباسیە، عباس سلالەسندەن کیلـگان خلیفەلەر دیگان
سوزدر. بولار پیغمبرمزنك آتاسی بلەن بر طوغان قەردەشی حضرت عباس نسلندن
بولغانغا شولای آتالالار. بولار امویە خلیفەلەرندەن صوك خلیفەلك سورگانلەر. بولارنك
ایك برنچیسی «اَلسفّاح»، ایك صوڭغیسی «اَلمتوکّل»در. بولار بارلغی جیدی یون

ـیکسان بللاب خلیفه‌لك ایتکانله‌ر. بولاردان صوڭ خلیفه‌لك عثمانلی تورکله‌رینه کوچکان. عثمانلیلاردان ایڭ برنچی خلیفه «سلیم‌خان»در.

خلفاء راشدون‌ده‌ن اوّلگی اوچیسی مدینه شهرنده، صوڭغیسی عراق ئولکه‌سنده «کوفه» شهرنده طورغان. امویه خلیفه‌له‌ری سوریه ئولکه‌سنده «دمشق» شهرنده طورغانلار. بولار زماننده اسلام مملکتی غایت درجه‌ده کیڭایوب، جنوبده‌ن بحر محیط هندیده‌ن آلوب شمالغا قافقاس تاولارینا قدر، غربده‌ن بحر محیط آطلاسیدان آلوب شرقغا قطای مملکتینه قدر صوزلغان.

عباسیله‌رنڭ خلیفه‌لگی ئوزی ایکیگه بولنه. برنچی بولك خلیفه‌له‌ر ۳۷ بولوب، عراق ئولکه‌سنده «بغداد» شهرنده طورغانلار. بولارنڭ اوّلگی دوره‌له‌ری اسلام مملکتینڭ ایڭ شوکتلی، ایڭ پارلاق دوری بولغان. بو وقتلاردا آلار بوتون دنیانی تتره‌توب طورغانلار. علم و معارفده، مدنیتده‌ده ایڭ آلدنغی خلق بولوب کیتکانله‌ر. لاکن طورا بارا اسلام مملکتی ضعیفله‌نه توشوب خلیفه‌له‌رنڭ کوچ و قوّتله‌ری کیمی باشلاغان. آخردا «هلاکو» اسملی بر تاتار خانی بغدادکه عسکر بله‌ن بوروب ضبط ایتکان وشول وقت خلیفه بولغان «المستعصم»نی ئوتررتکان. (۶۵۶ هـ.)

بوندان صوڭدا عباسیله‌ر خلیفه‌لك سورگانله‌ر. لاکن بولار ایندی بغداد شهرنده توگل، مصردا طورغانلار. اوشبو ایکنچی بولك عباسی خلیفه‌له‌ری بارلغی ۱۵ کشیدر. بولاردا برنچی بولك خلیفه‌له‌رنڭ صوڭغیلاری کبك بیك ضعیفله‌نوب، بیك کوچسزله‌نوب کیتکانله‌ر. بو وقتلاردا آلارنڭ خلیفه‌لکله‌ری باری اسمده‌گنه بولوب، اسلام مملکتی تورلی خانلق وسلطانلقلارغا بولنگان. مملکتنڭ توب خوجه‌لاری خلیفه‌له‌ر بولمیچا مونا شول خانلار وسلطانلار بولغان. شونڭ اوچون‌ده عباسی خلیفه‌له‌رینڭ اوشبو دوره‌له‌ری اسلام تاریخنده «طوائف ملوك» دوری دیب یورتله. برنچه بو، تورلی پادشاهلار حکومت سورگان دور دیگان سوزدر.

امویه خلافتی منقرض بولوب اش باشینا عباسیلار کیچکاچ، بو وقتقا قدر اسلام مملکتینڭ بر کیسه‌گی صانالغان «اندلس» ئولکه‌سی آ‌کاردان بونوله‌ی آیرلوب ئوز باشینا اداره ایتله باشلاغان. بو مملکت حاضرگی اسپانیا مملکتنده‌ن عبارت بولوب اول وقتلاردا «اندلس مملکتی» دیب یورتله ایدی. اندلس مسلمانلاری علم و معارفده، عمران و صناعتده غایت درجه‌ده آلغا کیتوب بو طوغریدا بوتون دنیاغه استاذ تانلغانلار. اندلس مملکتی شول زمان خلقینڭ جنتی کبك بولغان. اندلس مملکتی امیه سلاله‌سنده‌ن کیلگان حکمدارلار طرفندان اداره ایتلگانلکده‌ن بو دولت «اندلس دولت امویه‌سی» دیب یورتله‌در. اندلس دولتی هجرتده‌ن ۱۱نچی عصر باشینا قدر دوام ایتکان

عثمانلی خلیفه‌لری هجرتنڭ ۹۲۳ نچی (۱) یلندان باشلاب اوشبو کونگه قه‌تالی حکومت سوروب کیلمه‌که‌لردر. بولارنڭ پایتختی «استانبول» شهریدر. عثمانلی خلیفه‌لرینڭ بیك قوّتلی، بیك شوکتلی چاقلاری بولغان. آلار اسلام دینین تارالتودا بیك زور خدمتلر کورسه‌تکانلر. حاضرگی کونده عثمانلی دولتینڭ حکمداری «بیشنچی سلطان محمد»در. بو ذات حاضرگی کونده بردن بر ایڭ قوتلی اسلام دولتینڭ حکمداری بولوئ اوستینه بوتون یر یوزنده‌گی مسلمانلارنڭ دینی باشلقلاری بدر.

خلفاء راشدون

حضرت ابوبکرنڭ خلیفه صایلانووی

پیغمبرمزده‌ن صوڭ عربستان مملکتن اداره قیلو غایت درجه‌ده آور بر اش بولاچاغی کوز آلدنده ایدی. چونکه عربلر عصرلاردان بیرلی تارقاولقغاو باشباشداقلقغا اوگره‌نگان، نظام وقانونغا باش ایمی طورغان وهر وقت برسی ایکنچیسی بلەن صوغشوب کون کوروچی بیك کوب قبیله‌لردن عبارت بر قوم ایدیلر. پیغمبر بولارنی اسلام دینی قلاغی آستینا جییوب بر نوسلی اویوشدرغان بولساده، آنداردان صوڭ اشلرنڭ سوتلوب کیتووی‌ده بیك ممکن ایدی. شونلقدان پیغمبر اورنینا قالغان خلیفه‌نڭ ایڭ زور وایڭ نفوذلی قبیله‌ده‌ن، تاغین‌ده آچقراق ایتوب ئه‌یتکانده پیغمبرنڭ ئوز قبیله‌سی بولغان قریشده‌ن بولووی موافق ایدی. شونڭ ئوستینه بو کشینڭ هر کم قاشنده حرمتلی، اداره‌گه اوستا بر کشی بولووی‌دا تیوش ایدی. مونڈی کشیلر صحابه‌لار اچنده بایتاق بولوب بولار آراسندان ایڭ آلدنغیلاری ابوبکر، عمر وعلی حضرتلری ایدی. بولارنڭ اوّلگی ایکیسی خلیفه بولورغا تله‌گانلرمی، یوقمی آنیسن کیسدروب ئه‌یته آلمیمز. اما حضرت علی، کیره‌ك ئوزینڭ معلوماتی واقتداری آرقاسندا وکیره‌ك پیغمبرگه یاقنلغی وکیه‌ولگی آرقاسندا ئوزن خلیفه‌لککه ایڭ موافق کشی دیب بله، هه‌مده شول اورنغا بیك اشانوب کوز تگه ایدی. بونڭ ئوستینه «اَنْصار»نڭ رئیسلری بولغان «سعد بن عباده» اسملی الوغ صحابه‌نڭ‌دا خلیفه بولاسی بیك کیله ایدی.

پیغمبر وفات بولو بلەن انصار «بنی‌ساعده» دیگان محله‌ده بر کوله‌گه‌لککه جییلوب خلیفه صایلاو مسئله‌سینه کرشدیلر. ایڭ الوغ رئیسلری بولغان باباغی سعد بن عباده حضرتلری شول وقت بیك یالقنلی نطق سویله‌ب خلیفه‌نڭ ئوز آرالاریندان یعنی انصار اچنده‌ن صایلانورغا تیوشلگن آلغاسوردی. بوڭا قارشی انصار بر آوزدان

(۱) سلطان سلیم طرفندان مصر فتح ایتلوب عباسی خلیفه‌لرینڭ صوڭغیسی بولغان المتوکل استانبولغا آلوب کیتلگان وخلافتده‌ن واز کیچدرلگان یلدر.

دیرلك «بیك درست ئەیتەسلك. خلیفه البتە بزدەن بولورغا كیرەك. سیننك ئوز كنی خلیفه صایلیمز!» دیدیلەر. پیغمبرنك وفاتی سببلی ئەیتوب بترمەسلك قایغی اچندە قالغان مهاجرلەرنك، آنی دفن ایتمیچە بو مسئلەگە كرشو خاطرلەرینەدە كیلمی ایدی. واقعەنی كمدر شوندوق حضرت ابوبكرگە ایرشدرگان. اول انصارنك ئوزلەری گنە بولای خلیفه صایلارغا طوتونولارینا بیك بورچلوب، حضرت عمر هەمدە «ابوعبیدە» اسملی الوغ بر صحابەنی آلوب اوچەولەب ئەلیگی اورنغا یوگورگانلەر. باروب یتو بلەن حضرت ابوبكر بیك قزو نطق سویلەب خلیفەنك قریش قبیلەسندەن صایلانورغا تیوشلگن، شولای بولغاندا غنا بوتون عرب قبیلەلەرینك آنكا باش ایەچەكلەرن، انصاردان صایلانغان خلیفەگە باشقالارنك باش ایەسی كیلمەس توسلی كورنگانلگن بیان ایتكان. بوكا قارشی انصاردان خطیبلار چغوب ئوز فكرلەرن حقلارغا طرشقانلار: بز پیغمبرنی وسزنی یورطلارمزغا قبول ایتدك؛ سزنك بلەنماللارمزنی اورتاقلاشدق. سز بزگە كیلمەس بورون دینكزنی دە آچق طوتا آلمی ایدكز، عبادتلەركزنی دە یەشرنوب كنە قیلا ایدكز. اسلام دینی بزنك یاردەممز بلەن، بزنك آرقادا قوت تابدی. پیغمبرمزدە بزدەن راضی بولوب ئولدی. شولای بولغاچ خلیفه بزنك آرادان صایلانورغا تیوش دیگانلەر. انصارنك سوزلەری بیك طوغری سوز بولسادا، بایا ئەیتكانچە بوتون عرب قبیلەلەرینك آلار اچندەن صایلانغان خلیفەگە باش ایەسی كیلمەولەری كوتولە ایدی. شونلقدان مهاجرلەر ئیچكدە بولسا خلیفەنی ئوز آرالاریندان صایلاتورغا طرشدیلار. اوچ خطیب اوچیسیدە سوزگە صارانلق قیلمادیلار، تورلی یوللار بلەن تگیلەرنی ئوز فكرلەرینە آودارورغا طرشدیلار. تگیلەر هامان دا سوزلەرندە نق طوردیلار. تارتشو هامان دا باردی. شول وقت ابو عبیدە حضرتلەری «ای انصار، سز اسلام دینینە ایك باشلاب یاردەم ایتكان كشیلەر ایدكز، ایندی باشلاب اشنی بوزوچی بولماكز!» دیدی. بو سوز انصارغا بایتاق تأثیر ایتسەدە بوننك بلەن گنە مسئلە البتە ئوزلمەدی. آخردا حضرت عمر انصارغا قاراب: «ئەیتكزچی زنهار: رسول الله ئوزی آورو چاقدا ابوبكرگە امام طورورغا قوشدی توگلمی؟» دیدی. بوكا قارشی بولار «ایبو، قوشدی» دیدیلەر. «آلایسە پیغمبر اوطورتقان اوروندان آنی تورتوب توشورورگە قایسكز باطرچیلق قیلور!» دیدی حضرت عمر. شول وقت خلق آراسندا «الله صاقلاسون آنی پیغمبر اوطورتقان اورنداں تورتوب توشرورگە!» دیگان تاوشلار ایشتلدی.

حضرت عمرنك شوشی سوزندەن صوڭ تگییاق بایتاق قاقشاب قالدی. آرادان خلیفه مهاجرلەردەن صایلانورغه تیوشلك فكرن آلغا سوروب نطق سویلەوچیلەردە بولدی. موناشول فرصتنی غنیمت بلوب حضرت ابوبكر، عمر بلەن ابو عبیدە حضرتلەرینك برسن خلیفەلككە تقدیم ایتدی. بوكا قارشی عمر: «یوق، سین بارچاقدا سیندەن

اوزوب كم خليفه بولسون. سين بيت ايك باشلاب ايمان كيترگان كشى. رسول الله بلەن بر گه «غار» دا ياتقان كشى. اول آورو چاقدا خلقغا امام طورغان كشى. صوز قولكنى سيگا بيعت بيريك!» ديدى. شول آرادا خلق يابرلوب كيلوب آگا بيعت ده بيره باشلاديلار. شولاى ايتوب اوزاق تارتشقاندان صوڭ بو آور مسئلەده حل قيلندى. بوندان صوڭ مهاجرلەرده آگا بيعت بيرديلەر. پيغمبرنڭ ئوز نسلى بولغان «بنى هاشم» اروغى حضرت على نى اش باشينا مندره سيلەرى كيلوب باشدا آگا بيعت بيرەسيلەرى كيلمەسەدە، آخردا آلاردا كوبچيلك ياغينا آوديلار. حضرت على ئوزى باشدا بيك‌نق قارشى طوردى. لاكن قارشو بلەن فائدا چقماغاچ بر نيچه آيدان صوڭ اولدا كيلوب بيعت بيردى. مونا شوشى حضرت ابوبكر اسلام خليفەلەرينڭ ايك برنچيسيدر. آنڭ خليفەلكىكه منووى هجرتنڭ ۱۱ نچى يلندا، ربيع الاول آيندا بولمشدر.

اچكى چوالشلار و يالغانچى پيغمبرلەر.

رسول الله وفات بولغان وقتدا اسلام دينى بوتون عربستانغا تارالغان بولسادا، بيك كوب قبيلەلەرده، خصوصاً يمن ونجد كبك مركزدەن يراق اورنلاردا اول قدر نق تامر جەيوب يتمەگان ايدى. بولار اسلام دينينڭ قاى بر حكملەرن بيك صقرانوب‌غنا طوتالار ايدى. مثلا: عربلەرنڭ كوبچيلگى زكات بيرونى بيك آورسنا طورغانلار ايدى. پيغمبر زماننده زكات بيرو بايلارنڭ ئوز اختيارلارينا صالنميچا حاضرگى كونده بزده‌گى نالوغلار توسلى خلقدان جبراً آلنا طورغان ايدى. شونلقدان عربلەر آگا «نالوغ» ديب قاريلار ايدى. عصرلاردان بيرلى باشباشداقلقغا آلشقان، حكومت فلان كبك نەرسەنى تانيماغان صحرا خلقينا بو بيك آور يوك بولوب كورنه وآلارنڭ قطغى بيك كيتره ايدى. رسول الله وفات بولو بلەن بولارغا شوشى آور يوكدەن قوتولورغا يول آچلغان كبك بولدى. هر بيرده مسئلەنى بيك قاتى قوبورتا باشلاديلار. تورلى يبردەن پايتختكه (مدينه‌گه) «اسلام دينينڭ باشقا حكملەرن طوتامز، اما زكات بيره آلميمز!» ديب مكتوبلەر وايلچيلەر كيله باشلادى. قاى بر يبرلەرده زكات آلو اوچون پيغمبر طرفندان قويلغان مأمورلەرنى قووب ييبەره باشلاديلار. قاى بر زكات آلو اوچون قويلغان مأمورلەر ئوزلەرى اوك خلق بلەن برگه حكومتكه قارشى آياقلانديلار.

اول‌غنا يتمەگان توسلى بر نيچه يبرده يالغانچى پيغمبرلەرده كيلوب چقدى. مثلا يمنده «أَسْوَدُ العَنْسى» ديگان برەو پيغمبر ايسەن چاقدا اوق پيغمبرلك دعوا ايتوب كوب ايبەرچنلەر جيغان واهل اسلامغا بيك زور اوكغايسزلقلار كيترگان ايدى. پيغمبرنڭ واليلەرى آنڭ بلەن صوغشوب آخردا ئوترگه موفق بولديلار.

شولایدا بونڭ ایپەرچنلەری بوتونلەیوك تارانلوب بتە آلمادی. پیغمبر وفات بولو بلەن بولار تاغندا کوچ آلوب کیتدیلەر. پیغمبر وفات بولو بلەن یمامە ئولکەسندە «مسیلمە» دیگان برەو چغوب تاغندا پیغمبرلك دعوا قیلا باشلادی. اول ئوز نچە ئەلله نیندی جملەلەر اویدوروب نادان خلقغا الله تعالی طرفندان یبەرلگان آیتلەر دیب کورسەتە ایدی. بوڭا تیز آرادا بیك کوب ایپەرچنلەر جییلدی. ئەلیگی زکاتدەن قوتولاسی کیلگان کشیلەر آڭا قوانشوب ایپەرەلەر ایدی. آنڭ صوڭندا اول نماز اوقونی بوتونلەی بتردی؛ خمر کبك اسلام دیننده حرام نەرسەلەرنی مباح قیلدی. آنڭ ایپەرچنلەرینڭ بیك کوبەیوب کیتووی‌دە مونا شونڭ اوچون ایدی. بوندان باشقا عربستاننڭ شمال شرقی جهتندە «سَجاحِ» دیگان بر خاتون، شمال طرفندا «طُلَیحە» دیگان برەو، جنوبدە، «عُمان» ئولکەسندە «لَقیط» دیگان برەو پیغمبرلك دعواسینا کرشدیلەر. مونا شولای ایتوب برنچی خلیفە تختکە اوطورو بلەن اسلام مملکتنی ئوستندە قویو قارا بولوطلار یوری باشلادی.

مسئلە غایت درجەدە مشکل ایدی. بوندی وقتدا اسلام مملکتنی قوتقاروب قالو اوچون خلیفەنڭ بولدقلی، غیرتلی، تدبیرلی، باطر یورەکلی بولووی ئوستینە، صحابەلارنڭدا آڭا جان وماللاری بلەن خدمت ایتولەری تیوش ایدی. بختکە قارشی خلیفە ابو بکر کیرەگندن ئوستون مقتدر بر کشی ایدی. اول گەودەچە بیك آرق وقاقچا، قاراب طوروشقا بیك یواش، قای بر نەرسەلەردەن اثرلەنوب بالالار کبك یغلی طورغان یموشاق کوڭللی بر کشی بولسادا، غایت درجەدە باطر یورەکلی، طوغری فکرلی، ئوز فکرندە نق، براقدان کوروچی بر کشی ایدی. اول اوشبو آور واقعەلار آلدندا بردە قافشاب قالمادی. صحابەلارنڭ بوتونیسی دیرلك آڭا ئوزلەرینڭ کوچلەرینڭ آزلغی سبب ایتوب تگیلەرنی ئوز اختیارلارینا قویارغا وآلار بلەن صوغشماسقا کیڭاش بیرسەلەردە اول مونی ایشتەسی‌دە کیلمەدی: «یوق، بولای بولمی. پیغمبر اورنینا قالوب‌دا نیچك آلارنڭ زکات بیرمەولەرینە راضی بولیم. یالغانچی پیغمبرلەرگە قارشی نیچك توزوب طوریم. بر ئوزم گنە قالسام‌دا آلار بلەن صوغشاچاقمن!» دیدی. خلیفە شول چاقلی باطر یورەکلیلك کورسەتکاچ صحابەلاردا بونڭ فکرینە آروب نیچك‌دە بولسا چوالشلارنی باصدرغا قرار بیردیلەر.

بیك آزغنا کوچ بلەن بو قدر زور چوالشلارنی باصو البتە بیك چیتن اش. شونلقدان خلیفە ابو بکر بر یاقدان اشنی بر آز صوزو اوچون هەر طرفقا اوگوت ونصیحت قیلوب خطلار یازا وایلچیلەر یبەرە طوردی. ایکنچی طرفدان بیك طرشوب عسکر جییا باشلادی. تگیلەرگە اوگوت ونصیحت اثر ایتمەدی. هامان‌دا ئوز سوزلەرن

موز ايتەسيلەرى كيلدى. يالغانچى پيغمبرلەردە ايپەرچىلەرن كوبەيتەگنە بارديلار. بر توسلى ييتەرلك عسكر جييلغاچ خليفە ابوبكر بولارنى اون پولقغا بولوب اون كشى قوماندا سينا تابشردى. اوشبو قوماندانلاردان ايڭ مشهورلەرى: «خالد بن الوليد»، «عمْرو بن العاص»، «عكْرِمە بن ابى جهل» و«شرحبيل بن حسنە» در. اوشبو اون پولق عسكرنى خليفە باراچاق ييرلەرن آتاب، بارن بر كون اچندە اوزاتدى. آزغنا عسكر بلەن بوتون عربستان خلقن ديرلك طنچلەندرو البتە ييكل اش توگل ايدى. شولايدا بولار «ايمان قوتى» آرقاسندا آور اشنى دە ييكلگە ئەيلەندرديلەر. بارغان بر بيرلەرندە تگيلەرنى جيكە واويالارن طوزدرا طورغان بولديلار. آرادا البتە بيك قانى قارشيلق كورگانلەرى دە بولدى. مثلا مسيلمە عسكرن جيكو بيك آور بولدى. آڭا قارشى باشدا عكرمە بن ابى جهل ييبەرلگان ايدى. آنڭ عسكرى صان جهتنچە بيك ئوستون بولغان مسيلمە عسكرندەن جيكلوب چيگەرگە مجبور بولدى. بوندان صوڭ خليفەنڭ امرى بلەن عكرمە باشقا عربلەرگە قارشى كيتوب، مسيلمە عسكرينە قارشى شرحبيل كيلدى. لاكن اولدا جيكلدى. شوندان صوڭ خليفە آڭا قارشى ايڭ اشانچلى قوماندانى خالد بن الوليدنى ييبەردى. خالد حضرتلەرى غايت درجەدە مقتدر بر قوماندان ايدى. اول بوگارچا بر نيچە ييردە عصيانچيلارنى جيكوب، اسلام حكومتينە باش ايپەرگە مجبور ايتدى. مسيلمە عسكرى خالد عسكرينەدە بيك نق قارشيلق كورسەتدى. صوغش غايت درجەدە قانلى بولوب ايكى ياقدان دا قرلش كوب بولدى. آخردا بختلى قوماندان موندادا جيكدى. مسيلمە ئوزى ئوترلدى. اوشبو كشى تاريخدا «مسيلمة الكذّاب» ديب يورتلەدر. اوشبو فتنەچيلەرنى باصدرو اوچون چغارلغان عسكەرلەر غايت درجەدە زور يكتلكلەر كورسەتديلەر. فتنە قوزغالوغا بر يلدا ئوتمەدى، خليفەنڭ اوستا تدبيرى واسلام عسكرلەرينڭ قهرمانلقلارى آرقاسندا چوالش بوتونلەى بتوب عربلەر اوّلدە گيچە زكاتلارن بيرە طورغان بولديلار. يالغانچى پيغمبرلەرنڭ قايسى ئوترلوب، قايسى قاچوب ايپەرچىلەرى ياڭادان اسلام دينينە قايتديلار. شوشى چوالشلارنى باصودا ايڭ زور يگتلك كورسەتوچى باياغى قهرمان «خالد بن الوليد» حضرتلەريدر. بو قهرمان بلەن عكرمە وعمرو بن العاص حضرتلەرينڭ اسملەرى بوندان صوڭدا كيلوب چغار ئەلى.

قرآن‌نى جييو

پيغمبرمز زمانندا قرآن حاضرگى كبك بر كتاب رەوشندە توگل ايدى، چونكە اول بر يولى وبوتونلەتە اينمبچە، تورلى واقعەلار مناسبتى بلەن قايچان برەر سورە، قايچان بر نيچە آيتلەر بولوب اينەايدى. صحابەلار اينگان سورە وآيتلەرنى قوللارندان

کیلگەن قدر بیکلی بارا ایدیلەر. یازو بلگانلەری یازوب دا بارا ایدیلەر. پیغمبر ئوزی‌دە اینگان بر قرآن آیتلەرن یازو بلگان صحابەلاردان یازدروب آلوب بارا ایدی. پیغمبرگە ایڭ کوب قرآن یازغان کشی بەش صحابەلاردان «زید بن ثابت» حضرتلەریدر. پیغمبر وفات بولغان وقتدا قرآن آیتلەری هەر بر مسلمان طرفندان کوبمی آزمی بیکلەنگان، یوزلەرچە الوغ صحابەلار طرفندان بوتونلەیوك بیکلەنگان ایدی. شولایوق بایتاق صحابەلار آنی تورلی مقداردا یازغانلار، بر نیچە صحابە بوتونلەیوك یازغانلار ایدی. لاکن بولارنڭ بیکلەولەری‌دە، یازولاری‌دا حاضرەگی ترتیبدە توگل ایدی. آنڭ صوڭندا بولارنڭ یازولاری بر کاغدە بولمیچا، یالپاق تاشلار، قالاق سویەکلەری، خرما یافراقلاری کبک تورلی نەرسەلەردە ایدی.

پیغمبر وفات بولو بلەن مملکتنڭ تورلی بیرلەرندە قوزغالغان ئەلیگی چوالشلار الوغ صحابەلاردان وشول جملەدەن قرآننی کوب بیکلەگان کشیلەردەن بوتونیسی دیرلك صوغشقا چقدیلار. بو صوغشلاردا اسلام عسکری بایتاق‌غنا تلفات کوردی. مثلا: مسیلمە عسکری بلەن صوغشقاندا اسلام عسکرندەن بیك کوب کشی قرلوب شولار اچندە جیتمشلەب کشی قرآننی کوب بیکلەگان کشیلەر ایدی. مونا بو مسئلە صحابەلارنی‌دا، خلیفەنی‌دە بیك نق اویغا توشوردی. «بوندی صوغشلار تاغن‌دا بولووی بیك احتمال. قرآن بیکلەگان کشیلەرمز شولای قرلا طورسالار قرآننڭ بوتونلەی یوغالوب کیتو قورقنچی بار. تورلی کشیدە تورلی نەرسەگە یازلغان یازلوون‌دا، آلارنڭ‌دا بیت یوغالوب بتووی بیك ممکن. بولای یاتورغا یارامی. قرآننی باشدان آیاق برنەرسەگە یازوب آلورغا کیرەك!» دیگانلەر. بونی بیگرەك‌دە نق قایغرتوچی کشی حضرت عمر بولغان. قرآننی جیو قرارینا کیلگاچ خلیفە بونڭ اوچون بر کامیسیە بیلگیلەب ئەلیگی «زید بن ثابت» حضرتلەرن شوڭا رئیس ایتکان.

جیێلش اوچون مسجد بیلگیلەنگان. خلیفەنڭ امری بوینچا ئوزلەرندە یازما پارچالار بولغان هەر کم مسجدکە ایلتوب قرآن جیوچیلارغا تابشرغانلار. قرآن یازو اوچون اول وقتلاردا ایرانلیلاردا کاغد اورننا یورتلە طورغان ایلەنگان نچکە تیریلەر حاضرلەنگان. شول رەوشچە حاضرلك تمام بولغاچ اشکە کرشکانلەر. یازوچی زید بن ثابت حضرتلەری ئوزی بولغان. قرآن یازغاندا کوکلدەن گنە یازمیچا، ئەلیگی یازما پارچالار بلەن‌دە چاغشدرا بارغانلار. قرآننی یازوب چقو نیچە کونگە صوزلغاندر، آنیسن آچق بلمیمز. شولای‌دا بایتاق اوزاق وقتلار یازلغان بولسا کیرەك. مونا شول وقتدا مسجد صحابەلار بلەن شغرم طولی بولغان. بولارنڭ هربرسی قرآننی کوبمی آزمی بیکلەگان بولوب، آرادا بوتونلەی بیکلەگانلەری‌دە بایتاق بولغان. مونا شول قدر کوب الوغ صحابەلارنڭ کوز آلدندا قرآن باشدان

آیاق یازلوب کتاب رەوشینە قویلغان. اول وقتقا قدر عربلەردە کتاب آتالغان هیچ بر نەرسە بولماغان. شونلقدان بوکا نیندی اسم قویو طوغریسندا آیدراشدا قالغانلار. آخردا آنکا «مُصْحَف» اسمی بیرگانلەر. شونلقدان قرآن، «قرآن» دیب آتالغان کبك، «مُصْحَف» دیب‌دە آتالادر. قرآن یازو اشی تمام بولغاچ ئەلبکی یازما پارچالاری کیری ایەلەرینە قایتارلغان.

خلیفە ابوبکر زماننداایك باشلاب یازلغان اوشبو قرآندا سورە ترتیبلەرینك نیچك بولغانلغی بزگە بیلگیلی توگل. شول قدرسی بیلگیلی، کە حاضردەگی ترتیبچە بولماغان. قرآن سورەلەرن حاضردەگی ترتیبکە صالدروچی کشی اوچنچی خلیفە حضرت عثماندر. اوشبو مصحف قرآن آیتلەرن اونوتلوب یوغالوب کیتودەن صاقلاو اوچون گنە یازلغانلقدان، خلیفەنك ئوزیاننداصاقلانغان؛ کوچرگچ اوچون باشقالارغا بیرلمەگان. قرآن یازاسیلاری کیلگان کشیلەر ئوزلەری تلەگان ترتیبدە یازا طورغان بولغانلار. خلیفە ابوبکردەن صوڭ بو مصحف خلیفە عمردە، اول وفات بولغاچ قزی حضرت «حفصە»دا صاقلانغان.

خلیفە ابوبکر زماننداا فتوحات

عربستان تاولق، تاشاق وچوللکدەن عبارت بر ئولکە بولوب، ایگن ایگوب کون کورگە ممکن بولماغانلقدان آنداغی خلقلارنك چن بر ملت بولوب یشەولەری چیتن ایدی. شونلقدان آلارغا نیندی دولت حسابینا بولسادا ئوسەرگە طوغری کیلە ایدی. بووقتقا قدر آلار هەر وقت بر برسی بلەن صوغشوب، دشمانلاشوب تارقاو یشەگانلکدەن بونی قایغرتوچی کشیلەر یوق ایدی. اسلام دینن قبول ایتو آرقاسندا عربلەر بر گوب بر حکومت تشکیل ایتدیلەر. مونا شول حکومت باشندا طورغان کشیلەرگە بو مسئلەنی دە قایغرتورغا طوغری کیلدی.

اول وقتلاردا عربستانغا کورشی ایران وشرقی روما دولتلەری بار ایدی. بولار شول زماندا دنیانك ایڭ الوغ دولتلەرندەن صانالا ایدیلەر. مونا یەش عربستان دولتینە شولارنك برەرسی حسابینا ئوسەرگە طوغری کیلە ایدی. اوشبو ایکی دولت ایکی ئەتەچ کبك عصرلاردان بیرلی بر برسی بلەن صوغشوب کیلگانلکدەن یاخشوق ضعیفلەنوب بارا ایدیلەر. آنك صوڭندا پادشاهلاری ونورلی مأمورلەری خلقلارینا غایت درجەدە جبر وظلم ایتە ایدیلەر. خلقغا آور ئالوغلار صالوب آلارنك تیریلەرن طونیلار ایدی. بو مملکتلەردە چیت دین خلقلارینا قسنقیلق چیکدەن طش ایدی. ایران مملکتینك خلقی پتپرست، شرقی روما مملکتینکی خرستیانلار ایدی. مونا حضرت ابوبکر شوشی مملکتلەردەن هەر ایکیسینە صوغش آچدی. اول بریاقدان

عربستان مملکتن کیگایتونی کوز آلدندا طوتسا، ایکنچی یاقدان آندا اسلام دینن تاراتونی وشوندا غی خلقلارنی پادشاهلار ینڭ ظلمندان قوتقاروب آلارغا عدالت چەچونی خاطرندە طوتدی.

ایك باشلاب، ایران مملکتینه عسکر ییبەرلدی. بو عسکرنڭ باشندا «مثنی بن حارثه» اسملی قوماندان طورا ایدی. اول آزغنا عسکری بلەن ایران مملکتینڭ عراق ئولکەسینه کروب کیتوب آزغنا وقت اچندە یاخشوق زور موفقیتلەر قازاندی. مثنی نڭ اوشبو موفقیتلەری ایران حکمدارن بیك نق اویغا توشوردی. اول بیك تیز آرادا قوّتلی عسکر ترتیب ایتدروب بوڭا قارشی ییبەردی. مثنی بونی ایشتو بلەن خلیفەگە مکتوب یازوب یاردەم صورادی. آزغنا عسکر بلەن کوچلی ایران عسکرینه قارشی طوروب بیك قورقنچلی بر اش بولغانلقدان اول کیری چیگنوب عربستان چیگندەرەك اوڭغایلی بر ییرگە اورنلاشدی وشول اورندا یاردەم کوتوب طوردی.

مثنی دەن خبر آلو بلەن خلیفە مسئلەگە بیك نق اهمیت بیروب ایك الوغ گینیرالی خالد بن الولید قوماندا سندا اون مڭ عسکر ییبەردی. اول، عراق صوغش میداننداغی بوتون عسکرگە باش قوماندان تعیین ایتلوب، مثنی، آنڭ قول آستندا فرقه قوماندانی بولوب قالدی. خالدنڭ پایتختدەن قوزغالووی هجرتدەن ١٢ نچی یلنڭ باشندا ایدی. اول عراق چیگینه کیلوب یتکاندە مثنی سیکز مڭ عسکری بلەن آنی کوتوب طورا ایدی. ایکی عسکر برگە قوشلوب یاڭادان هجوم باشلاندی. کیرەك خالد ومثنی لارنڭ اوستالغی وکیرەك اسلام عسکرینڭ باطرلغی آرقاسندا اش گل آلغاغنا باردی. نیندی گنه کوچلی عسکر قارشی چقماسون هامان تارمار کیترلە طوردی. اسلام عسکرینڭ موفقیت قازانووینڭ ایکنچی سببی شول: آلار ضبط ایتکان ییرلەرندە غایت انصاف وعدالت بلەن اش قیلالار ایدی. هیچ کمنڭ حریتینه تیمیلەر، دینلەرن طوتارغا تمام ایرك بیرەلەر وهیچ بر تورلی قسنقیلق قیلمیلار ایدی. آلنغان ییرلەرگە صالنغان نالوغلاردا تگیلەرنڭ نالوغلارندان بیك کوب کیم بولا ایدی. مونا شونلقدان خلقنڭ بیك کوبیسی بولارنی خوش قبول ایتەلەر، هیچ بر قارشیلق واوڭغایسزلق کورسەتمی ایدیلەر.

خالد بـن الولید اوشبو صوغشلاردا ئەیتوب بترمەسلك زور قهرمانلقلار کورسەتدی. اول قارشیسینا نلەسە کوبمی عسکر چقماسون تارمار کیترەدە تاشلی ایدی. شونلقدان باشدا بولارنی قووب چغارونی بیك بیگل اشکه صاناغان ایران حکمداری طورا بارا بیك نق تشویشکه توشه باشلادی. هم شولای بولمی ممکن دە توگل. چونکه خالد بیك آزغنا وقت اچندە عراق ئولکەسن بوتونلەی دیرلك قولغا توشوروب ایراننڭ پایتختی بولغان «مدائن» شهرینه گوز تگه باشلادی. خالد

صوغش اشینه غایت اوستا هه‌مده غایت بختلی بر قوماندان ایدی. تاریخ یازوچیلار آنی هه‌ر جهته‌ده‌ن «ناپالیون» غا اوخشاتالار. آیرما شونداغنا: ناپالیوننك صوك کونله‌رده بختی کیری کیتدی؛ ئه خالد هامان موفقیتن آرتدراغنا باردی. بونی کیله‌چه‌کده کوررمز ئه‌لی. خالدنی حاضرلك کوروب مدائن‌گه یوررگه طورغانداغنا آنکا سوریه‌گه یوررگه خلیفه‌ده‌ن امر کیلدی.

مسئله مونا شوکاردان عبارت: خلیفه ابوبکر ایران مه‌لکتن ضبط ایتوگه قاراغاندا شرقی روما (بیزانس) ایمپیراطورلغی قول آستندا بولغان سوریه وفلسطین ئولکه‌له‌رن ضبط ایتونی تاغی‌دا مناسبره‌ك کوره ایدی. بو ییرله‌ر عراق وایران ییرله‌رینه قاراغاندا عربله‌رگه بیلگیلیره‌ك بولغانلقدان موفقیت قازانوویندا اشانا ایدی. شونلقدان اول عراق صوغشلارینا کوب اهمیت بیرمیچه، سوریه وفلسطینغا کوز تیکدی. اون ایکی مك عسکرجیناب «زیدبن ابی سفیان»، «عمرو بن العاص»، «ابو عبیده بن الجراح»، «شرحبیل بن حسنه» اسمنده دورت قوماندانغا تابشردی. هه‌مده بولارغا ئه‌لده‌ن ئه‌لی یارده‌م بیبه‌روب طوررغا سوز بیردی. اوشبو قوماندانلار هه‌ر برسی آیرم آیرم سوریه وفلسطینغا کروب کیتدیله‌ر. عراق عسکری کبك بولاردا هه‌ر ییرده طوقتاوسز آلغا باردیلار. بو وقتلاردا شرقی روما ایمپیراطوری «هرافلیوس» اسملی غیرتلی بر کشی ایدی. اول اسلام عسکرینك ئوز ییرینه بولای کروب کیتووندن خبر آلو بله‌ن بیك کوچلی عسکر ترتیب ایتدره باشلادی. اسلام قوماندانلاری هرافلیوسنك اوشبو حاضرله‌نوون ایشتو بله‌ن خلیفه‌گه یارده‌م صوراب مکتوب یازدیلار. بو وقتلاردا مدینه‌ده‌ن کیلگان یارده‌م بله‌ن اسلام عسکری ۲۴ مکگه ییتکان ایدی.

مکتوب خلیفه‌نی بیك نق اویغا توشوردی. چونکه بو وقت قولدا هیچ بر صاقلق عسکر یوق ایدی. شونلقدان اول عراق عسکرینك باش قوماندانی خالد بن الولیدگه مکتوب یازوب سوریه‌گه یوررگه، ئوز اورنینا باش قوماندان ایتوب باباغی مثنی نی قالدررغا قوشدی. خالد، خلیفه‌نك مکتوبن آلو بله‌ن جیدی-سیکز مك عسکر آلوب آشغچ ره‌وشده یولغا چقدی. بوندان صوك مثنی اوچون کوچلی دشمان عسکری بله‌ن چه‌که‌له‌شو بایتاق آور بولادی. اول «هرمز» اسملی بر قوماندان قول آستنداغی کوچلی عسکرنی تارمار کیترسه‌ده، مدائنده تاغی‌دا زور کوچ اویوشدرلوب یاتلغانلغن ایشتوب خالد پلانن ئوزگه‌رتورگه وبر آز کیری چیگنوب اوکفایلی بر اورنغا اورنلاشورغا مجبور بولدی. بوندان صوك اول خلیفه‌گه بر بر آرتلی مکتوبله‌ر یازوب یارده‌م صورادی. آخردا آنك ئوزن کوروب سویله‌شمه‌ك

بولوب، ئوز اورنینا باشقا برەونی قالدروب پایتختکه کیتدی. مثنی مدینه‌گه کرگانده خلیفه ئولم توشه‌گنده یاتا ایدی. اول الوغ قوماندانني خوش قبول ایتوب، آنڭ ئوتنچن دقتکه آلورغا سوز بیردی. مثنی خالددەن قالا ایڭ زور قوماندان صانالادر. تاریخ یازوچیلار آنی صوغش پلانلارن بیك اوستا بورتو بلەن ماقتیلار.

ایمپیراطور هراقلیوس طرفندان اسلام عسکرینه ییبەرلگان عسکر بیك کوچلی بولوب، آنڭ «فیودر» اسملی انیسی قوماندا اسندا ایدی. اسلام قوماندانلاری پایتختدەن یاردەم کیلمیچه بو عسکر بلەن اوچراشماسقا طرشدیلار. شونلقدان آلار اوّلگی اورنلارندان آفرن آفرن چیگه باردیلار. خالد بن الولید سوریه‌گه کیلوب بیتکانده اوشبو عسکرنڭ بر باشی «دِمشق»نڭ جنوبنده بصری شهری یانندا، بر باشی بحر لوطنڭ جنوبنده ایدی. خالد کیلو بلەن باش قوماندانلقنی ئوزینه آلدی. چونکه خلیفەنڭ امری شولای ایدی. «قدس» شهرینه یاقن «أجنادین» دیگان ییرده ایکی عسکر اوچراب غایت قاتی صوغش باشلاندی. (هجرتدەن ١٣نچی یل اورتاسی). دشمان عسکری اسلام عسکرندەن اوچ مرتبه آرتق بولا طوروب آخردا بیك قاتی جیگلدی. باش قوماندان ئوزی قاچدی. اوشبو صوغش سوریه صوغش میداننداغی ایڭ برنچی زور صوغشدر. جیکو خبری شوندوق پایتختکه ییبەرلدی. لاکن بو شادلق خبر خلیفەنڭ دنیاداغی ایڭ صوڭغی شادلغی ایدی. اول بو خبردەن صوڭ اوزاق ئوتمیچه دنیا بلەن ایسه‌نلەشدی.

خلیفه ابو بکرنڭ وفاتی و حضرت عمرنڭ تختکه کیچووی

مملکت اچنده‌گی چوالشلارنی بوتونلەی باصوب، یالغانچی پیغمبرلەرنڭ یالغانچیلقلارن آچوب سوریه و عراق ئولکەلەرنده زور موفقیتلەر قازانوب یاتقاندا خلیفه ابو بکر کینه‌تدەن آوروب کیتدی. اول بولایدا بیك ضعیف وقاقچا کشی بولوب، یاخشوق اولغایغان و آلتمش اوچ یەشکه کیلگان ایدی. شونلقدان اول شوشی آوروون اجل آورووی دیب بلدی. خلیفه آورو بلەن صحابەلار بیك پوشنوب هەر وقت آنڭ حالن بلوب طورا ایدیلەر. اول هەر نەرسەدەن بیگرەك خلقی و مملکتی اوچون قایغرا و ئوزندەن صوڭ یاڭادان چوالشلار بولماسا ایدی دیب قورقا ایدی. شونلقدان اول ئوزی سلامت چاقدا اوق ئوزینه «ولی عهد» بیلگیلەو نیتنده بولوب بوڭا حضرت عمرنی موافق کوره ایدی. اول ئوزینڭ حالن بلورگه کرگان صحابەلارنڭ بایتاغینا بو فکرن سویلەدی. هەر کم دیرلك «بیك یاخشی فکر. خلیفەلککه آڭاردان دا موافق کشی تابلماس» دیدیلەر. شولای

ایتوب اول، حضرت عمرنی ولی عهد تعیین ایتدی. هجرتنك ١٣ نچی یلندا جمادی الاخره آیندا خلیفه اوشبو آورووندان وفات ایتوب اهل اسلامنی بیك زور قایغی اچنده قالدردی. ئوزینك وصیتی بوینچا اول، حضرت عائشه ئوینده، پیغمبر یانینا دفن قیلندی.

حضرت ابو بکر قریش قبیلهسینك «تَیم» نسلندهن بولوب اسمی عبدالله، آتاسینك اسمی «قحافه» در. اول اسمی بلهن یورتلمیچه، کنیهسی بلهن «ابوبکر» دیه یورتلهدر. آنك آناسی «سَلْمٰی بنت صَخْر» در. حضرت ابو بکر ٣٧ یهشنده وقت اسلام دینن قبول ایتکان ایدی. اول هیچ بر طوقتالماسدان پیغمبرنك پیغمبرلگینه اشانغانلقدان «ابو بکر الصّدّیق» دیب یورتلهدر. حضرت ابو بکرنك خلیفهلك سورووی ایکی یل اوچ آیغا صوزلهشدر.

حضرت ابو بکر غایت درجهده یموشاق کوکللی، شفقت ومرحمتلی، افراط درجهده توبهنچیلکلی کشی ایدی. اول خلیفه بولغانچه شوندی خلق وطبیعتده بولغان کبك، خلیفه بولغاچ‌دا ئوزگهرمهدی: بیك عادی قیافتده یوردی، بیك براصطوی کیچندی. آنك کییم صالومینا، بورش طوروشینا، یورط بیرینه قاراغاندا برده خلیفه دیهرلك توگل، عادی کشیدهن برده آیرماسی یوق ایدی. اول خلیفه بولماس بورون قزل مال بلهن سهودا ایته ایدی. خلیفه بولغان کوننك ایرتهسن عادتنچه تاوارلارن کوتهروب بازارغا چقدی. خلیفهنك بازاردا سهودا ایتوب یورگانن کورگاچ صحابهلار آبدراب قالدیلار: «سین نی اشلهب یوریسك موندا. خلیفه بولدك ایچ ایندی!» دیدیلهر. خلیفه بولارغا «صوك خلیفه بولو بلهن آشامی اچمی طورا آلمیم بیت مین. عائلهمنی تربیه ایتهرگهده کیرهك» دیدی. شوندان صوك صحابهلار ئوز آرا کینگاش ایتوب آنگا یللق معاش تعیین ایتدیلهر. لاکن اول ئولهر آلدندان خزینهدهن آلغان معاشن ئوز کسهسندهن تولهرگه وصیت ئهیتدی. بو آنك دنیادان واز کیچکانلگن، کشی حقی ئوستنده کیتودهن آرتق صاقلانغانلغن کورسهتهدر.

حضرت عمر بو وقتقا قدر غایت درجهده قاتی قوللیلق بلهن تانلغان بر کشی ایدی. آنك پیغمبر زماننده مشرکلهرگه قیلغان قاتیلقلاری، خلیفه ابوبکر زمانندا بعض بر کبر یللك کورسهتکان کشیلهرگه کورسهتکان قاتیلقلاری ههرکمنك خاطرنده ایدی. شونلقدان صحابهلارنك بیك کوبیسی آنك ئوزلهرن بیك قوری طوتووندان ههمده بیك قاتی اداره ایتووندهن قورقالار ایدی. شولایدا بولسا آلار، سبو کلی خلیفه ابو بکر طرفندان کورسهتلگان کشی بولغانلقدان آنگا هیچ بر سوز ئهیتمهسدهن

بیعت بیردیلر. واقعا حضرت ابو بکردەن صونگ خلیفەلککە آگاردان دا مناسب بر کشی یوق ایدی. چونکە حضرت ابوبکرنینگ تدبیری آرقاسندا اسلام مملکتی طنچلانوب، چیت مملکتلرگە هجوملر ایتلەباشلانسادا، یا گادان چوالشلارنینگ بولووی بیک احتمال ایدی. عصرلاردان بیرلی باشباشداق یەشەگان و بر برسینینگ قانینا صوصاغان عرب قبیلەلرندەن بوندی اشنینگ بولووی بردە یراق توگل ایدی. یراقدان کورە طورغان خلیفە ابوبکر مونا شوندی حاللرنینگ چغوودان قورقوب قاتی قوللی حضرت عمرنی اش باشینا کیچردی. واقعا حضرت عمر مملکتنی غایت درجەدە قاتی ادارەقیلوب باشباشداق عربلرگە قیملدارغادا ایرک بیرمەدی. شونینگ بلەن برابر اول غایت درجەدە عدل وطوغری بر حکمدار ایدی. آنینگ قاتیلغی دا نظام و قانونغا رعایە قیلماغان، شریعت حکملرینە اهمیت بیرمەگان کشیلرگە توشە ایدی. باشقا خصوصلاردا آنینگ شفقت و مرحمتی دە چیکدەن طش ایدی. حضرت عمر اسلام تاریخندا غنا توگل، بوتون دنیا تاریخندا اینگ عدل، اینگ تدبیرلی حکمدارلاردان صانالادر. آنینگ اسلام مملکتی و مسلمانلار اوچون کورسەتکان الوغ خدمتلری حسابسز کوب بولوب، آخرتکە قدر تللردە تسبیح اورنینا یوروینە سبب بولمشدر.

حضرت عمر زماننداا یران فتوحاتی

خالد بن الولید سوریەگە کیتکاچ عراق عسکرندە باش قوماندان بولوب قالغان مثنی نینگ، پایتختکە ئوزی باروب یاردەم صوراغانلغن و خلیفە نینگ دە آگا وعدە بیرگانلگن یوغاریدا یازوب ئوتکان ایدک. مثنی، عسکری یانیناقایتقاچ «حیرە» شهرینە اورنلاشوب عسکرن ترتیبکە صالوب و پایتختدەن یاردەم کوتوب طوردی. بو وقتلاردا ایران حکمداری اینگ الوغ گینیراللارندان «رستم» اسملی برەوگە کوچلی عسکر توزورگەقوشوب ئوزن بوتون عسکرگە باش قوماندان ایتدی. رستم اوّلدەن اوق بیک آتاقلی برقوماندان ایدی. اول بیک غیرت بلەن عسکر توزورگە طوتوندی. مثنی بونی ایشتکاچ یا گادان خلیفەدەن یاردەم صوراب مکتوب یازدی. لاکن بو وقتدە سوریە و فلسطین صوغشلاری بیک قزوب کیتکانلکدەن خلیفەگە عراق عسکرینە یاردەم بیبەرو بیک چیتن ایدی. شولایدا اول نیچک بیتدی آلای برقدر عسکر توزوب «ابوعبید» اسملی بر قهرمان قوماندان‌اسندا عراقغا اوزاتدی. خلیفە اوشبو ابوعبیدنی عراق عسکرینە باش قوماندان تعیین ایتوب، مثنیغا آنینگ قول آستندا بولورغا قوشدی. یاردەمگە کیلگان عسکر، حیرەغا یاقن بر ییردە مثنی عسکرینە قوشلوب، ابوعبید باش قوماندانلقنی آلدی. شول وقت رستم، بولارغا قارشی ایکی

قوماندان قول آستندا. ایکی قورپص عسکر یبەرگان ایدی. ابوعبید اوشبو قورپصلارنڭ هەر ایکیسین آیرم آیرم اوچراتوب تارمار کیتروب تاشلادی.

بووقت رستم هامان عسکر جیودا دوام ایته ایدی. اوزاق ئوتمیچه اسلام عسکری قارشیسندا تاغیدا کوچلی ایران عسکری پیدا بولوب، بابل خرابەلەری یانندا فرات، نەرینه قویـا طورغان بر تارماق یاقاسندا قاتی صوغش باشـلاندی. (١٣ه = ٦٣٤ م) بوصوغشدا ایران عسکرندە بایتاقغنا صوغش فیللەریدە بار ایدی. اسلام عسکری باش قوماندانی ابوعبید، بیك قهرمان کشی بولسادا، صوغش اصولینا اول قدر اوستا توگل ایدی. اول عسکرن صوغش اوچون اوڭغایسز بر اورنغا اورنـلاشدرغانلقدان، قهرمانچه صوغشوغا قارامیچا موفقیتسزلـکـکه اوچرادی. ئوزی بر فیلدەن تاپتالوب ئولدی. عسکر جیڭلوب قاچا باشلادی. بیك کوب عسکر یلغاغا آتلوب شوندا تلف بولدیلار. اسلام عسکرینڭ جیڭلووی شول قدر بولدی، که عسکرنـڭ بایتاغیسی قاچا قاچا مدینه گەاوك قایتوب یتدیلەر. اوشبو صوغش ئەلیگی یلغا ئوستینه صالنغان کوپر یانندا بولغانلقدان «کوپر صوغشی» دیب آتالادر. مونابوصوغشدادا ئەلیگی مثنینڭ یکتلـگی کورندی: اول، ابوعبید ئوترلـگاچ صوغشاصوغشا چیگوب عسکرینڭ برقسمن قوتقاروب قالوغا موفق بولدی.

اوشبو واقعه خلیفه عمرنی بیك نـق اویغا توشوردی. اول قاچوب قایتقـان ئەلیگی عسکرلەرنی یاڭادان اوزاتوب، بوندان صوڭ عسکرلـکـکه یازلورغا ئوندەب بوتون عربستانغا اعلانلار تاراتدی. ابوعبیددەن صوڭ باش قوماندان بولوب قالغان مثنی ایسه، قالغان عسکرن ترتیبکه صالو، هەم قول آستینا کرگان یرلەردەن عسکر توزو بلە مشغول بولدی. آنڭ طرشلغی آرقاسندا شول تیرەدە کوچوب یورگان خرستیان عربلەری آڭا قوشلوب، عسکر یاخشوق کوچەیوب کیتدی. بوندان صوڭ اول تاغی آلغا یوروب دجله یلغاسینا قدر باروب یتدی. اول بر اورندا اون ایکی مڭلك ایران‌عسکرن تارمار کیتروب کوپر واقعه‌سینڭ آچیسن جویارغا موفق بولدی.

رستم، عرب عسکرینڭ هامان‌دا مملـکتنڭ اچینه کرو اویندا بولغانلغن بلـگاچ، بولارنی بوتونلەی قووب چغارو نیتی بلەن بوتون مملـکتـکه مابیلیزاتسیا یاصاب بیك غیرت بلەن عسکر جیبارغا طوتوندی. لاکن بو بیك آور اش بولوب بایتاق وقت آلاچاق ایدی. حالبوکه عرب قوماندانی‌دا یوقلاب یاتمی ایدی. اول تاغی‌دا یاردەم صوراب خلیفه‌گه بر بر آرتلی مکتوبلەر یازدی. عربستاننڭ تورلی یرلەردەن مدینه‌گه بیك کوب عسکر جیلغان ایدی. خلیفه اوشبو عسکرنڭ بوتونیسن عراقغا یبەرەچەك بولدی. باش قوماندان بولوب خلیفه ئوزی بارماق بولسادا، صحابەلار موافق کورمەدیلەر. شونلقدان اول بو عسکرگه باش قوماندان ایتوب الوغ و آتاقلی

صحابه‌لاردان «سعد بن ابی وقّاص» حضرتله‌رن بیلگیله‌دی. سعد عراقغا باروب مثنی عسکرینه قوشلغاندا، رستم عسکری ده حرکت ایته باشلاغان ایدی. بو عسکرده اول ئوزی قوماندانلق ایته ایدی. لاکن نی سببده‌ندر اول بیك آقرن حرکت ایتوب، اسلام عسکرینه قارشیلاشقانچا دورت آی وقت ئوتوب کیتدی. سعد بن ابی وقاص بو فرصتدان فائدالانوب عسکرن نقلاب ترتیبکه صالورغا وصوغش اوچون اوڭغایلی بر اورن آلورغا موفق بولدی. بو وقت سعدکه پایتختده‌ن یارده‌م ئوزلکسز کیله طورا ایدی. آنڭ ئوستینه سوریه‌ده «یرموك» آتالغان صوغشدا اسلام عسکری ایمپیراطورنڭ کوچلی عسکرن بوندان صوك قوزغالا آلماسلق ایتوب طوقماغانلقدان آندان‌دا بر آز عسکر آیروب یبه‌رگه امکان آچلدی. الوغ قوماندان مثنی بو وقتلاردا بیك قانی آورو ایدی. اوچ دورت یل بویینا صوزلغان ئوزلکسز صوغش آنی بیك‌نق آرتقان، جراحت ئوستینه جراحتله‌ر حالده‌ن تایدرغان ایدی. اول سعد کیلوب اوزاق وقت ئوتمه‌سده‌ن دنیا بله‌ن ایسه‌نله‌شدی. کیره‌ك سعد بن ابی وقاص وکیره‌ك باشقا عسکرله‌ر آنڭ وفاتینا چیکسز قایغردیلار. بونی ایشتکاچ خلیفه‌ده بیك‌نق قایغردی. اول هه‌ر وقت آنی ایسینه توشره و «خالد بله‌ن مثنی کبك قوماندانلار تابلماس ایدی. مینم مثنی‌نی باش قوماندان ایتمه‌وم آ گاردا کیمچیلیك تابقاندان توگل، بلکه آرتق کوته‌رلوب کیتوب آندی موندی اوڭغایسزلق چغارووندان قورقغانلقدان ایدی» دییه طورغان ایدی. واقعا خالد بله‌ن مثنی عسکر طرفندان چیکسز سویله‌ایدیله‌ر.

هجرتنڭ ١٦ نچی یلندا حیره شهرینه یاقن «قادسیّه» دیگان اورندا ایکی الوغ ملت بر برینڭ یاقاسینا یبشورگه حاضرله‌نوب طورا ایدیله‌ر. تگی یاقدا تیمر کییمله‌رگه کوملگان مکمل حاضرلکلی ایران عسکری بولوب آلدا بایتاقغنا صوغش فیلله‌ری طورا؛ بو یاقدا نی بیتدی شونڭ بله‌ن قورالالنغان اسلام عسکری بولوب، آلدا کشی قیافتنده‌گی عرب آرسلانلاری طورا ایدی. اسلام عسکری اچنده‌یوزله‌ب بدر صوغشینا حاضر بولغان، ٣٠٠ له‌ب حدیبیه واقعه‌سینه حاضر بولغان، ٣٠٠ له‌ب مکه‌نی آلغاندا حاضر بولغان الوغ صحابه‌لار بار ایدی. تگی یاقدا باشینا قیمتلی تاج کیگان وقیمتلی تختکه اوطورغان باش قوماندان رستم، بو یاقدا چالما کیگان وپراستویغنا بوکه‌نگه اوطورغان باش قوماندان سعد طورا ایدی. صوغش غایت درجه‌ده قزو وقانلی بولوب دورت کونگه صوزلدی. قای بر تونله‌ر بولا ایدی، که قورال تاوشندان وآت کشنه‌ونله‌ن باشقا هیچ برتاوش ایشتلمه‌ی ایدی. بیگره‌ك‌ده آوری تگی یاقدا مخصوص اوگره‌تلگان صوغش فیلله‌رینڭ بولووبدر. بو فیلله‌رگه قارشی کشی قیافتنده‌گی عرب آرسلانلاری

بیك زور فدائیلکلەر کورسەتدیلەر. صوغشنڭ ایکنچی کوننده «قعقاع بن عمرو» نول آستندا، اوچنچی کوننده هاشم بن عتبه قول آستندا سوریەدەن یاردەملەر کیلدی. بولار غایت درجەدە فدائیلك بلەن صوغشدیلار. دورتنچی کوننڭ تاڭندا اسلام عسکرینڭ بخت بیزمەنی باصا باشلاب، رستم عسکری نق قسرولاندی. شول آرادا رستم ئوزی ئوتولوب عسکری قاچارغا طوتوندی. بونی کورگاچ اسلام عسکری تافیدا باطرلانوب تـگیلەرنی تلەگانچه طوقمادیلار. آخردا ایران عسکری اوطوز مڭ تلفات قالدروب قاچارغا مجبور بولدی. بو صوغشدا اسلام عسکرندەن سیکز مڭگه یاقن تلفات بولدی. بو صوغش قادسیه دیگان اورندا بولغانلقدان «قادسیه صوغشی» دیب آتالادر. قادسیه صوغشی عراق وایران صوغشلارینڭ ایڭ زوریسی صانالادر. بوندان صوڭدا صوغشلار بولسادا، ایرانلیلار بو قدر زور کوچ قویا آلمادیلار وبونداغی چاقلی قارشیلق کورسەته آلمادیلار. قادسیه صوغشندا اسلام عسکرینڭ صانی ٥٠ مڭلەب بولوب، ایران عسکری ١٥٠ مڭلەر چاماسی ایدی.

بوندان صوڭ سعدگه ایراننڭ پایتختی بولغان مدائنگه (حته زیفون) یول بوتونلەی آچق ایدی. اول بر ده فرصت قاچرماسدان شوندا یوردی. مدائن دجله نهرینڭ ایکی یاغنا صالنغان زور بر شهر بولوب، اوچ یوز یلدان بیرلی ساسانیان حکمدارلارینڭ پایتختی ایدی. بوندا بو وقتقا قدر عربلەرنڭ توشلەرینەدە کرمەگان زور وزینتلی سرایلار بیك کوب ایدی. اسلام عسکرینه بو شهرنی آلو اوچون نق صوغشورغا طوغری کیلمەدی. چونکه قادسیه مغلوبیتندەن صوڭ قرال یزد جرد، مدائننی صاقلی آلمایاچاغینا اشانوب، قیمتلی خزینەلەرن آلوب الوغ مأمورلەری بلەن «حلوان» شهرینه صزدی. حته زیفونده عرب عسکرینه توشکان غنیمتنڭ ایسەبی صانی یوق ایدی. قرال ئوزی بلەن بایتاق نەرسه آلوب کیته آلسادا، عصرلاردان بیرلی مدنیت مرکزی بولوب کیلگان اوشبو شهردەگی سرایلارنڭ قیمتلی جهازلارن آلوب کیتو ممکن بولمادی. شونلقدان سرایلارداغی بوتون قیمتلی جهازلار بولار بولینا الەکدی. موندا نیگنه یوق ایدی دیسڭ: آلتون وکموشلەر بلەن زینتلەنگان تختلەر، قیمتلی تاجلار، قیمتلی اصل تاشلار اوطورتلوب یاصالغان پالاسلار، اصل تاشلار اوطورتلغان آلتون وکموش صابلی قلچلار، ئەلله نیلەر، ئەلله نیلەر بارسیدا بار ایدی. مدائن آلنو بلەن سعد حضرتلەری موندا بر مسجد بنا قیلدردی. شولای اینتوب موندان اون آلتی — اون جیدی یلغنا اللە پیغمبرنڭ طوغان شهرنده، مکەده اوقولا آلماغان آذان، ایراننڭ پایتختنده اوقولا باشلاندی.

پایتخت آلنغاچ اشلەر گل آلغا کیتدی. تورلی شهرلەر برسی آرتلی برسی

بیرله گنه باردی. شوشی هجرتنینگ ۱٦ نچی یلندا اوق اسلام عسکری «مدیه» تاولارینا قدر باروب بیتدی. ۱۷ نچی بله‌ن ۱۹ نچی یللار آراسندا خوزستان ولایتی آلندی. ۲۱ نچی یلدا میدیه تاولاری کیچلوب «نهاوند» شهری آلندی وشول صوغشدا ایرانلیلارنینگ اینگ صوڭغی کوچله‌ری صندرلدی. بو صوڭغی صوغشلاردا اسلام عسکرینینگ باش قوماندانی «نعمان بن مقرن» اسمنده‌گی بر قهرمان ایدی. اول نهاوند صوغشندا ئوترلوب، آننگ اورنینا قالغان حذیفه بن الیمان کوچلی ایران عسکرن تارمار کیتروب نهاوندنی آلورغا موفق بولدی. ۲۲ نچی یلدا بر طرفدان حاضرگی طهرانغا قدر، ایکنچی طرفدان آزربیجانغه قدر باروب بیتلدی. ۲۳نچی یلدا همدان، اصفهان آلنوب، شمال شرقی جهتده‌ن خراسانغه قدر باروب بیتلدی. شولای ایتوب حضرت عمرنینگ خلیفه‌لگی وقتندا کوچلی ایران دولتی بوتونله‌ی صندرلوب، ایران مملکتینینگ کوبره‌ک قسمی اسلام مملکتینینگ بر کیسه‌گی بولوب قالدی. شوشی وقتلاردا بختسز قرال یزد جردکه بر اورندان ایکنچی اورنغا قاچوب بوررگه طوغری کیلدی. ایران مملکتی اول وقتلاردا «فارس مملکتی» دیب بورتله ایدی. مونا بو بیرله‌رگه اسلام دینی شول وقتلاردا کروب قالدی.

حضرت عمر زماننددا سوریه و فلسطین فتوحاتی

اجنادین صوغشینینگ سوریه فرونتنداغی اینگ برنچی زور صوغش بولغانلغن، بوندان صونگ خلیفه ابوبکر اوزاق طورمی وفات بولغانلغن یوغاریدا یازوب ئوتکان ایدک. اجنادین مظفر بتنده‌ن صونگ اسلام عسکری بیک تیزلک بله‌ن آلغا یلشدی. ایمپیراطور هرافلیوس بولارغا بیک قاتی ضربه یاصاو امیدی بله‌ن «انطاکیه» غا اورنلاشوب کوچلی عسکر ترتیب ایتو بله‌ن مشغول بولدی. باش قوماندان خالد بن الولید، عمرو بن العاص نی فلسطین ئولکه‌سن قولغا توشروب بتررگه، شرحبیل بن حسنه‌نی جنوبی سوریه‌نی ضبط ایتوب بتررگه قالدروب، ئوزی یزید وابو عبیده‌لر بله‌ن دمشقغا قاراب یوردی. عمرو بن العاص بیک تیز آرادا فلسطیننینگ کوبره‌ک قسمن قولغا توشوردی. شرحبیلده هیچ بر قارشیلق کورمه‌سده‌ن آلغا بارا بیردی. ۱٤ نچی یلنینگ باشندا خالد دمشقغا بیتوب شهرنی محاصره قیلدی. کرچه‌ست غایت درجه‌ده نق بولوب صاقلاوچی عسکرده کوچلی بولغانلقدان شهر بیک اوزاقغا چدادی. نهایت آلتی آی محاصره‌دان صونگ اوشبو زور شهرده بیرلورگه مجبور بولدی. خالد، شهر خلقینا غایت درجه‌ده یموشاق معامله قیلدی: چیرکه‌وله‌رگه هیچ بر تیبلمه‌دی؛ خلقغا

ئوز دینله‌رن طوتارغا تمام ایرك بیرلدی. بونداغنا توگل، باشقا بیرله‌ر ده‌ده اسلام عسکری گل شولای یاخشی معامله قیلالار، هیچ کمنك دین وملیتینه قاغلمیلار ایدی. بو اشله‌ر آلارنك موفقیت قازانولارینا بیك زور یارده‌م ایته ایدیله‌ر.

خالد، دمشقدا یزید بن ابی سفیانی قالدروب ئوزی آلغا تابا حرکت ایتدی. اوزاق ئوتمیچه «بعلبك» شهری‌ده آلندی. بو وقتلاردا ایمپیراطور هرقل «حمص» شهرنده غایت کوچلی عسکر جیغان ایدی. اوشبو عسکر روم، خرستیان عربله‌ر وارمه‌نله‌رده‌ن عبارت بولوب یوز مڭگه طولا ایدی. عرب عسکرینڭ قوماندانی غسان کنه‌زی «جبله بن الایهم»، ارمه‌ن عسکرینڭ قوماندانی «ۋاغان» بولوب، بوتون عسکرگه باش قوماندان «فیودر» اسملی الوغ بر گینیرال ایدی. خالد بن الولید، آلدندا شول چاقلی زور کوچنڭ جیلغانلغن بلگاچ بوتون کوچنی بر یرگه جیبوب قطعی صوغشور اوچون آرتقا تابا چیگنه باشلادی. شولای ایتوب بعلبك ودمشق شهرله‌ری وقتلی اولاراق اسلام عسکرنده‌ن تازارتلدی. بایتاق وقتلار آلغی فرقه‌له‌رنڭ به‌رشوله‌رنده‌ن صوڭ ایکی عسکر بر برینه قارشیلاشوب «اردن» یلغاسی بوینندا «یرموك» دیگان یرده یاقالاشورغا باشلادیلار. صوغش افراط درجه‌ده قانی وقانلی بولدی. هه‌ر ایکی یاق غایت درجه‌ده قهرمانلق کورسه‌تدیله‌ر. اسلام عسکرینه شوندی آور وقتلار کیلدی، که شفقت طوتاشلغی ایتوب یورگان خاتونلارغا چاقلی صوغشورغا طوغری کیلدی. آخردا اسلام عسکری بیك نق موفقیت قازاندی. دشمان عسکرینڭ باش قوماندانی ئوترلدی. روم عسکری یکتله‌رچه صوغشوب بوتونیسی دیرلك قلچدان کیچرلدیله‌ر. ۋاغان ایسه‌ن قالغان عسکری بله‌ن قاچدی؛ جبله بن الایهم اسیر توشدی. ایمپیراطور هراقلیوس عسکرینڭ جیڭلگانلگن ایشتکاچ سوریه وفلسطینده‌ن بوتونله‌ی امید ئوزوب پایتختی «قسطنطینیه»غا قایتوب کیتدی. یرموك صوغشی سوریه فرونتندغی صوغشلارنڭ ایڭ زوریسی صانالادر. بوندان صوڭ روملارغا، اسلام عسکرینه قارشی زور کوچله‌ر قویو ممکن بولمادی. اسلام عسکری بر بر آرتلی سوریه وفلسطین شهرله‌رن قولغا توشوروب بولوط کبك آغا باردیلار.

خالد بن الولید عموما دنیانڭ الوغ قوماندانلاری توسلی بیك قاتی کوڭللیلك بله‌ن تانلغان کشی ایدی. آنڭ بوتون اشی آلدینا کیلگان دشماننی ایزو وتارمار کیتروب تاشلاو ایدی. حالبوکه خلیفه عمر مملکتله‌رنی ممکن قدر آزراق قان توگوب صلح یولی بله‌ن آلو طرفندا ایدی. شونلقدان اول خالدنی باش قوماندانلقدان توشروب، آنڭ اورنینا یموشاق کوڭللی وصلح طرفداری «ابوعبیده بن الجراح»نی قویارغا بولدی. لاکن ایمپیراطورنڭ بیك کوب عسکر بله‌ن اسلام عسکرن سبروب توگه‌رگه نیتلنگانلگن

ایشتکاچ، خالدنی بر آزغا کیره‌گسنوب بو فکرن عملگه قویمی طوردی. برموك قطعی محاربه‌سنده‌ن صولئ خلیفه‌گه اوشبو فکرن عملگه قویارغه فرصت آچلدی اول کوبمی آزمی وقتلاردان صولئ ابوعبیده‌گه مکتوب یازوب، باش قوماندانلقنی ئوزینه آلورغا وخالدنی ئوز قول آستندا فرقه قوماندانی ایتوب قالدررغا امر ایتدی. خلیفه‌نئ مکتوبی تابشرلغاندا اسلام عسکری یاڭادان دمشقنی محاصره قیلوب یاتا ایدیلر. تبوك صوغشندا جیڭلوب قاچقان ایمپیراطور عسکرلرینئ بیك کوبسی مونده کیلوب بیکله‌نگانلکده‌ن اسلام عسکرینه دمشقنی آلوبایتاق آور بولدی. ابوعبیده حضرتلری، آندی موندی حال بولوب اسلام عسکرینئ جیڭلووینه سبب بولماسون اوچون مکتوبنی خالدکه کورسه‌تمه‌دی. نهایت ١٥ نچی یلنئ آخرنده دمشق شهری بیرلورگه مجبور بولدی. مونا شوندان صوڭغنا ابوعبیده عسکرنی جیوب خلیفه‌نئ امرن اوقودی. شول قدر زور اشلر کورسه‌تکان خالدکه البته بو بیك آور کیلدی. شولایدا اول بر سوز ئه‌یتمه‌سده‌ن خلیفه‌نئ امرینه باش ایدی. بوندان صولئ‌دا اول اوّلگی غیرتی بله‌ن صوغشودا دوام ایتدی. ابوعبیده حضرتلری باش قوماندان بولسادا، هروقت خالدده‌ن کیڭاش صوری و هر وقت آنئ فکرن قبول ایته طورغان ایدی. خالد اسلام قوماندانلارینئ ایڭ الوغسی‌صانالادر. اول هیچ بر بیرده جیڭلمه‌دی، هیچ بر صوغشدا آنئ بختی آلدانمادی. سوریه صوغشلارینئ بو قدر موفقیتلی بارووینا ایڭ برنچی سببچی اول ایدی. مونی خلیفه‌ده بله، بوتون اهل اسلامدا بله ایدی. خلیفه‌نئ آنی باش قوماندانلقدان توشورووینئ ایکنچی سببی‌ده آنئ آرتق کوته‌رلوب کیتوب، آندی موندی اوڭغایسزلقلار چغاروودان قورقوودان ایدی. خالد، عسکری طرفندان شول قدر سویله ایدی، که اول نه‌رسه گنه قوشسادا لام میم دیمیچه اورنینا کیتره ایدیلر. اول هجرتنئ ٢١ نچی یلندا حمص شهرنده وفات بولدی. خلیفه عمرنئ آنئ طوغریسندا «مینم آنی قوماندانلقدان توشروم آڭاردا کیمچیلك گورگانده‌ن توگل، آنئ بیك کوته‌رلوب کیتوب آندی‌موندی اوڭغایسزلقلار چغاروودان قورقغانلقدان‌در» دیگانلگن سویلیلر. لکن خالد آندی‌کشی توگل ایدی. اول خلیفه‌گه هر کمده‌ن آرتغراق اطاعتلی ایدی.

دمشق آلنغاچ باش قوماندان ابوعبیده عسکرنی اوّلده گیچه دورتکه بولوب، عمرو بن العاصنی فلسطین ئولکه‌سن ضبط ایتوب بترورگه، یزید بله‌ن شرحبیلنی اورتا سوریه‌نی قولغا توشوروب بترورگه قالدروب ئوزی شمالگه حرکت ایتدی. بو وقت خالد بن الولید آنئ عسکرنده ایدی. شولای ایتوب شمالده حمص، حلب، قنسرین شهرلری بر بر آرتلی ابوعبیده قولینا توشدی. ١٦ نچی یلنئ آخرلارندا

سوریه وفلسطینده انطاکیه، قیساریه وقدس کبك نق کرپستلی شهرلهردهن
باشقا بیرلهر بوتونیسی اهل اسلام قولینا گیچوب بندی. شونلقدان حضرت عمر
اوشبو یلنك آخرندا، توبلی اداره اورنلاشدرو اوچون سوریه‌گه ئوزی سفر
ایتدی. خلیفه دمشقنك جنوبنده «جابیه» دیگان ییرگه باروب ییتکانده بوتون
سوریه فرونتی قوماندانلاری وآتاقلی صحابه‌لار آنی قارشی آلورغا چقغانلار
ایدی. بولار اوّلگی طورمشلارن بوزوله دیراك اونوتوب، باخشی آتلاردا،
قیمتلی واسپای کییمه‌لرده ایدیلر. خلیفه ئوزی بیك پراصطوی کییمه‌لرده ایدی.
اول قوماندانلارنی «اوّلگی طورمشکزنی بیگره‌ك تیز اونوتقانسز» دیب تیرگه‌ب
تاشلادی. اوشبو ییرده خلیفه بوندان صونگ سوریه‌نك نیچك اداره قیلناچاغن،
ییرلی خلقلارنك نیچك معامله قیلناچاقلارن بیلگیله‌دی. ییرلی خلقلارنك نظام وحقوق
چیتنده‌ن مملکتنك خوجه‌لاری بله‌ن بر تیگز بولاچاقلقلارن، دین وملیتلرن طوتارغا
تمام ایرك بیرله‌چه‌گن، آلاردان باری بر مقدار نالوغ آلو بله‌ن کفایه‌له‌نله‌چه‌گن
بیان ایتدی. بوندان صونگ اول نورلی ییرله‌رگه غوبیرناطورلار قویوب مدینه‌گه
قایتوب کیتدی.

فلسطین ییرن قولغا توشرگه قوشلغان عمرو بن العاصقا ایك آور اش قدس
شهرن آلو بولدی. چونکه قدس خرستیانلار قاشندا مقدس بر شهر بولوب آندا
حضرت مریمنك تربه‌سی و «مقدس حمامه کلیسه‌سی» باردر. شونلقدان ایمپیراطور
هراقلیوس بوکا بیك نق اهمیت بیروب، آنی صاقلاونی «ارطبون» اسملی صوغش
اشینه بیك اوستا وبیك باشلی گینیرالغا تابشردی. عمرو بن العاص‌دا بو جهتده‌ن
نگیکارده‌ن قالورلق کشی توگل ایدی. لاکن کرپست بیك نق بولوب، ارطبون
بیك زور فدا کارلق کورسه‌تکانلکده‌ن محاصره بیك اوزاق دوام ایتدی. شولایدا
قایچان بولسادا بر وقت شهرنك عمرو قولینا توشووی آنق ایدی. ارطبون شوندی
مقدس بر شهرنی عمرو قولینا تابشرونی کیمچیلك کوروب، آکا شهرنك خلیفه‌نك
ئوزنده‌ن باشقاغا تابشرلماياچاغن آکغارتدی. شونلقدان عمرو بن العاص مسئله‌نی
آکغارتوب خلیفه‌گه مکتوب یازدی.

خلیفه قدسکه کیلگانده، کرپستنی صاقلاوچی ارطبون ایندی آندان صزغان
ایدی. آنك بولای ایتووی اهل اسلام قولینا توشوده‌ن عارله‌نگانلکده‌ن بولسا
کیره‌ك. هر وقتداغی کبك خلیفه اوشبو تاریخی سفرنده‌ده بیك پراصتوی قیافتده
ایدی. ئوستنده ایسکی ویامالوب بتکان جیلان کبك نه‌رسه، آستندا حکمدارلار
منه طورغان قیمتلی بوگه‌ن وایه‌ر بله‌ن زینتله‌نگان یوگرك آت توگل، صحرا عربی

منه طورغان وآدومن ایسه بلب کته آتلی طورغان دویه ایدی. بیتمه سه نی سببده ندر آنکا قدسکه بیته ر آلدندان قولی بله ن ایکیسینه بر دویه گه منگاشوب باررغا طوغری کیلدی. نه ق قدسکه کرگانده گنه دویه گه آتلانورغه نوبت قولغا تیتوب خلیفه گه دویه نڭ تزگیننده ن طوتوب کررگه طوغری کیلدی. مقدس شهرده ایمپیراطورلارنی بالت بولات ایتوب طورغان تویمه لی کییمله ر کیگان مأمورله ر آراسندا، آلتون کموش بله ن زینتله نگان شهب صوغش آتلارندا گوررگه اوگره نگان خلق، دویه گه منگاشوب کرگان ایکی عربنی کوروب شاق قاتدیلار. باشدا بولار البته بوکا اشانمادیلار. لاکن صوڭراق شهرده گی بوتون اشله رنڭ شول دویه تزگینی طوتوب کرگان کشی قولندا بولغانلغن کورگاچ اشانماسقا بول قالمادی. حضرت عمر شهر خلقی بله ن غایت یومشاق معامله قیلدی. آلارغا دین وملیتله رن طوتارغا تمام ایرک بیردی. مونا شول وقت اول حاضرگی کونگه قدر «مسجد عمر» دیب یورتلگان مسجدنی بنا قیلدردی. قدس شهرینڭ اهل اسلام قولینا کرووی هجرتنڭ ١٧ نچی یلندا بولدی. بوندان صوڭ انطاکیه، قیساریه کبك کوبسنتله رده بر بر آرتلی توشوب، بوتون سوریه وفلسطین ئولکه له ری اسلام مملکتینڭ بر کیسه گی بولوب قالدی.

اوشبو دورت بیش یل اچنده اسلام عسکری کیره ك عراق وایراندا وکیره ك سوریه وفلسطینلاردا چیکسز زور موفقیتله ر کوروب تیر یله رینه صیینشا آلماسلق درجه ده شادلانسالاردا، ایکنچی یاقدان بیك آور کونله ر کیچررگه ده طوغری کیلدی: هجرتنڭ ١٧ نچی یلندا قدسکه یاقن «عمواس» دیگان بر آولدا چوما آورووی باشلاب تیز آرادا بیك کوب بیرله رنی قاپلاب آلدی. بو یلغا صوزلغان اوشبو آورودان یوز مڭله رچه کشی قرلدی. شولار اچنده الوغ صحابه لاردان دا بایتاق کشی بار ایدی. مثلا الوغ صحابه «معاذ بن جبل» شول وقت وفات ایتدی. اول صحابه لارنڭ ایك عالمله رنده ن ایدی. باش قوماندان ابو عبیده، فرقه قوماندانلاری زید بن ابی سفیان بله ن شرحبیل بن حسنه ده اوشبو چومادا قربان بولدیلار. بولار اوچیسی ده صوغشنڭ باشندان بیرلی سوریه ده بولوب، غایت زور فداکارلقلار کورسه تکان کشیله ردر. ابو عبیده غایت الوغ صحابه لاردان صانالادر. اول الوغ قوماندان بولو اوستینه غایت صوفی، غایت تقوا بر کشی ایدی. بونڭ وفات خبرن ایشتکاچ خلیفه عمرنڭ، بالالار کبك یغلاغانلغن سویلیله ر. یزید، بر وقتلار مکه نڭ رئیسی بولوب پیغمبر بله ن نق صوغشقان ابو سفیاننڭ اوغلیدر. اول صوڭ کونله رده دمشقدا گوبیرناطور ایدی. خلیفه اول وفات بولغاچ آننڭ اورنینا آنیسی معاویه نی قویدی.

ایران فرونتنده مدائن آلنغاچ خلیفه‌عمر، بوندا‌غی صوغشلارنی بر آز یموشانوب الجزیره‌گه عسکر ییبه‌رتکان ایدی. «عیاض بن غنم» اسمنده‌گی مشهور قوماندان قول آستنداغی عسکر ۱۸ بله‌ن ۲۰ نچی یللار آراسندا اوشبو ییرله‌رنی‌ده قولغا توشوردی. شونك بله‌ن برگه «حبیب بن مسلمه» اسمنده‌گی الوغ بر قوماندان قول آستندا بر بولك عسکر ارمنستان ئولکه‌سینه کروب کیتوب یایتاق ییرله‌ر فتح ایتدی.

خلیفه عمر زماننده مصر و مغرب فتوحاتی

سوریه و فلسطین فرونتی قوماندانلارندان عمرو بن العاص، قیس توشوب فلسطین ئولکه‌سی بوتونله‌ی قولغا کرگاچ مصر ییرینه کوز تکه باشلادی. بو مملکت شرقی روما ایمپیراطورلغی قول آستندا بولوب توب خلقی قبطیلار ایدی. مصر ایسکیده‌ن بیرلی ییرینك منبتلکی، خلقینك بایلغی بله‌ن مشهور ایدی. عمرو بن العاص الگره‌ك بونده بر مرتبه باروب قایتقانلقدان آنداغی احوال بله‌ن برقدر تانشدا ایدی. اول ایمپیراطورنك مأموره‌ری طرفندان ایزلوب یانقان ییرلی خلقنك اسلام عسکرینه یاخشی قاراولارینا اشانا ایدی. شونلقدان اول خلیفه‌ده‌ن رخصت صورامیچه‌اوق ۳۵۰۰ عسکر بله‌ن یولغا چقدی. اوشبو خبر مدینه‌گه ایشتلگاچ، خلیفه بوقدر آز عسکر بله‌ن عمرونك شوندی زور سفرگه چقوویتا پوشونسادا ایندی اش ئوتکان ایدی. عمرو بن العاص‌نك مصر ییرینه کروب کیتووی هجرتنك ۱۸ نچی یلندا بولمشدر.

عمرو بن العاص یولدا واق تویه‌ك فرقه‌له‌رنی بر بر آرتلی طوقماغاندان صوك، اورتا مصردا «ایئوان» اسملی بر قوماندان قول آستنداغی یاخشوق کوچلی عسکر بله‌ن قارشیلاشوب آنی جیکدی. قوماندان ئوزی ئوترلدی. بووقتلاردا ایسکیده، فرعونله‌ر زماننده مصرنك پایتختی بولغان «مه‌مفیس» (بابیلیون) خرابه‌له‌ری یاننده اسلام عسکرینه قارشی بیك زور کوچ اویوشدرلا ایدی. آزغنا عسکر بله‌ن بوندی زور کوچکه قارشی طورونی اویغادا کیترگه یاراماغانلقدان، عمرو بن العاص خلیفه‌گه مکتوب یازوب یارده‌م صورادی. خلیفه قوماندانننك ئوتنچن قولاقغا آلوب مشهور صحابه‌لاردان «زبیر بن العوّام» قول آستندا ٤۰۰۰ عسکر ییبه‌ردی. بووقت ایمپیراطور هراقلیوس مصر مسئله‌سینه نق اهمیت بیروب، عسکرگه قوماندانلق ایتو اوچون اشانچلی گینیرالللارندان «فیودر»نی ییبه‌رگان ایدی. حاضرگی «القاهره»گه یاقون «هیلیه‌پولیس» دیگان شهرده ایکی‌عسکر اوچراب، قانلی صوغش صوڭنده اسلام عسکری، فیودر عسکرن تارمار کیترووب تاشلادی.

یوغاریدادا ئەیتکان ایدك: توب مصر خلقی بولغان قبطیلار روملارنڭ جبر وظلملارندان، ایمپیراطور مأمورلەرینڭ آور نالوغلارندان وخیانتلارندەن جودەب بتکانلەر ایدی. بولار خرستیان دیننده بولسالاردا، رسمی مذهبکه باشقا مذهبده بولغانلقدان بو جهتدەن‌ده قسنقیلق کورەلەر ایدی. اسلام عسکرینڭ واسلام مأمورلەرینڭ یاخشی معاملەلەرن، دیننده تمام ایرك بیرگانلکلەرن ایشتکان اوشبو ییرلی خلق، هەر ییرده بولارنی خوش قبول ایته وقارشیلق کورسەتمی ایدیلەر. بیتمەسه ایسکی خوجەلارنڭ بختسزلگینه قارشی قهرمان ایمپیراطور هراقلیوس وفات ایتوب شرقی روما دولتنده تخت نزاعلاری باشلاندی. مونا شول سببلی عمرو بن العاص بر اوچ عسکر بلەن آزغنا وقت اچنده عقللارغا کیلمەسلك اشلەر اشلەب تاشلادی: اول بر بر آرتلی شهرلەر آلوب آخردا مصر نامیستنیکن صلح صورارغا مجبور ایتدی وشولای ایتوب جنوبی واورتا مصرنی بوتونلەی قولغا توشوردی. ایندی آنگا شمالی مصرغا یوررگه وایسکیدەن ییرلی سوداسی وعلم یورتلاری بلەن مشهور، نق کرپیستلی اسکندریه شهرن قولغا توشورەسی گنه قالدی. صلح شرطلارینا قاراغاندا بوتون مصر اهل اسلام قولینا کیچەرگه تیوش بولسادا، اسکندریەگه کروب اورنلاشقان روم عسکری نامیستنیکنڭ بو اشینه راضی بولمیچا، کرپیستنی صوغشسز بیرمەسکه تلەگانلکدەن عمروگه بوندا عسکر بلەن یوررگه طوغری کیلدی. شهر محاصره قیلنوب بیرلورگه مجبور بولدی. اسکندریەنڭ آلنووی هجرتنڭ ٢٢ نچی یلندا ایدی.

بوندان صوڭ عمرو بن العاص یاڭا ضبط ایتلگان مملکتده اداره اورنلاشدررو بلەن مشغول بولدی. اول یاڭادان اورتا مصرغا قایتوب بابیلیون خرابەلاری یانندا بر شهر بنا ایتدردی. اوشبو شهر حاضرگی ایسکی قاهرەدەن عبارت بولوب اول وقتلاردا «الفُسطاط» دیب آتالا ایدی. اوشبو وقت عمرو بن العاص طرفندان بنا ایتدرلگان مسجد حاضرگی کونگه قدر سلامت بولوب، «مسجد عمرو» دیب یورتلەدر. مونا شولای ایتوب کوب زمانلاردان بیرلی شرقی روما ایمپیراطورلغی قول آستندا ایزلوب کیلگان مصر خلقی‌دا اهل اسلام قولینا کیچوب حقانیت وعدالت بلەن اداره قیلنا باشلادیلار. اسلام قولینا توشکان باشقا ییرلەردەگی کبك موندادا اسلام دینن قبول ایتوچیلەر بیك کوب بولدی. حاضرگی کونده مصر بوتونلەی اسلام مملکتیدر.

مصر صوغشلارینا یالغانوب آفریقانڭ شمال طرفلارندان‌دا بایتاق ییرلەر اسلام مملکتینه قوشلدی. مثلا برقه شهری، آنگا یالغانوب حاضرگی طرابلس

ئولكەسى شول وقتلاردا ضبط ایتلدی. طرابلسنك آلنووی ۲۲ نچی یلدا بولوب
مشهور قوماندان «عقبه بن نافع» قولندا بولمشدر.

مونا شولای ایتوب حضرت عمرنك اون بل یارمغا صوزلغان خلیفەلگی وقتندە
عراق، ایران، الجزیره، سوریه، فلسطین، مصر وطرابلس مملكتلەری اسلام دولتی
ئول آستینا كروب اسلام مملكتی غایت درجەده زورایوب كیتدی. اول ایندی
حاضر چوللك، تاولق وتاشلق عربستان ئولكەسندەن گنه عبارت بولمیچا، دنیانك
ایك منبت بولغان عراق، الجزیره، سوریه ومصر ئولكەلەرندە ئوزینك اچینه
آلدی. صوغشلاردا توشكان غنیمتلەر وییرلی خلقدان آلنغان نالوغلار آرقاسندا
اسلام مملكتی غایت درجەده بایوب كیتدی. اولدە بر كیسەك ایكمەككە آبدراب
یوری طورغان عرب، ایندی تورلی تەملی آشلار بلەن صیلانا، اولدە چاق عورتن
ئورتوب یورگان صحرا كشیسی ایندی یفەك كیملەرگە كوملوب یوری باشلادی.
اوشبو مملكتلەر اسلام قولینا كیچوب عربلەرگە طورمش ایركنەیوب كیتگان
كبك، شول مملكتلەردەگی ییرلی خلقلاردا ایسكی خوجەلارنك جبر وظلملارندان،
اورنسز قصولارندان، دین وملیتلەرینە قارشی توشولەرندەن قوتلوب، طوغری،
عدل، یەش خوجەلار قولندا طنچ وراحت یەشی باشلادیلار.

خلیفه عمرنك وفاتی وحضرت عثماننك تختكه كیچووی

حضرت عمر قریشنك «بنی عدی» نسلندەن بولوب آتاسی «الخطّاب»،
آناسی «حنتمه بنت هاشم» در. اول بیك حقلق وطوغریلق طرفداری بولغانلغا كوره
پیغمبرمز آنی «الفاروق» دیب آتامشدر. اول ۲۷ یەشندە وقت ایمانغا كیلگان
ایدی. اول حضرت ابوبكردەن قالا ایك زور صحابه ایدی. آنك پیغمبرمز زمانندا
اوق اسلام دینینه ایتكان خدمتلەری غایت درجەده كوب بولوب، پیغمبرگە
ابوبكردەن قالا ایك یاقن صحابه ایدی. خلیفه ابوبكر زمانندا اول آكا ایك زور
كیكاشچی ویاردەمچی بولدی. خلیفه ابوبكر آكاردا مملكت اداره ایتو اوچون
هیچ كمده تابماغان كوچ واقتدار كورگانلكدەن آنی ئوزندەن صوك ولیعهد تعیین
ایتدی. واقعا اول حضرت ابوبكرنك فكرن آرتقی بلەن درستكه چغاردی. اول
اون بل یارمغا صوزلغان خلیفەلگی وقتندا عربستان مملكتن غایت درجەده نق
كیكایتوب، شول زماننك ایك زور وكوچلی دولتی ایتوب تاشلادی. بونك ئوستینه
اول مملكتنده كوزگه كورنورلك اصلاحات دا یاصارغا ئولگوردی. كوفه، بصره،
الفسطاط كبك صوكندان علم مركزلەری بولغان زور شهرلەر آنك زمانندا صالندی.

اول مملکتنی تورلی ولایتلەرگە بولوب آلارغا واليلەر قويدی. هەر بيردە اسلام حکملەرن يورتو وخلق آراسنداغی نزاعلارنی چيشو اوچون فاضيلار تعيين ايتدی. ياڭا آلنغان بيرلەرگە اسلام دينن تاراتو اوچون معلملەر يبەردی.

حضرت عمر، غيرتلی، باطر يورەکلی، قاتی قوللی، ئوز فکرندە نق، ادارەگە اوستا برکشی ايدی. آنـڭ شول چاقلی آزغنا وقتدا شوندی زور اشلەر اشلەب تاشلاووی بونی آچق کورسەتەدر. اول شول قاتی قوللیغی وادارەگە اوستالغی آرقاسندا باشباشداق عربلەرنی اویوشدروب ايران وبيزانس مملکتلەری ئوستينە بولوطکبک آغزورغا موفق بولدی. اول شول غيرتی وباطر يورەکليلگی آرقاسندا عصرلاردان بيرلی دنيانی تترەتوب طورغان کسری وقيصرلار (١) بلەن يافالاشورغا جسارت ايتدی. حضرت عمر اسلام خليفەلەری اچندە ايڭ الوغ خليفەدر. عربستان دولتينڭ چن مؤسسیدە اولدر. اول اسلام تاريخنداغنا توگل، بوتون دنيا تاريخندا ايڭ الوغ حکمدارلاردان صانالادر. عدالت طوغريسينا کيلگاندە تاريخدا آنـڭ کبک حکمدار تابو بيك چيتن بولور. بای، يارلی، الوغ، کچوك، بوغاری، توبەن، عالم نادان آنڭ قاشندا تيگز بولوب، نلەسەکم ئوستندە حقی بولسون آلمی قالمی ايدی. ايسکی زمانلاردا توبـەن خلقنڭ جيلکەسينە منوب اوطوررغا اوگرەنـگان الوغ و شريف کشيلەرگە آنڭ زماننداماصايورغا وتلەگانچە قيلانورغا بول بوق ايدی. حضرت عمرنڭ نیدرجەدە طوغریاق وعدللك طرفـداری بولووينا شوشی واقعەنی ويلەو بيەدر: يرموك صوغشندا غسّان کنەزی اسلام عسکری قولينا اسير توشوب اسلام دينن قبول ايتکان ايدی. بروقت اول ئوزينڭ الوغ تورەلەری بلەن مکەگە باروب حج قيلدی. حجدە کعبةاللهنی ئەيلەنـگاندە بيك طفزاق بولا. مونا شونـدی طفزلقدا بر صحرا عربی يالغشلق بلەن آنڭ ايتەگينە باصدی. کنەز بو اشنی وتەرەآلميچا تـگينڭ چيکەسينە الەکتردی. خليفە ئوزیدە بووقت حجدە ايـدی. خليفەنڭ عدللگن بيك ياخشی بلـگان صحرا عربی آ ڭا باروب «جبلە بن الايهم»نڭ ئوستندەن شکايت ايتدی. خليفە بونی ايشتوب چەچی ئورە طوردی و شوندوق تگينی چاقرتوب «بە آ ڭاردان چيکەڭە صوقدراسڭ، يايسە باشقا تورلی رضالاتاسڭ!» ديدی. تگی «اول بيت پراصطوی برکشی؛ ئەمين امير من» ديدی. بوڭا قارشی حضرت عمر «اسلام دينی قاشندا امير بـلەن پراصطوی کشی برتيگز حقوقلی. شونلقدان البتە ايکی اشنڭ برسن اشلەبەچەکسڭ» ديدی. خليفەنڭ بولای قوری طوتقانلقن کورگاچ تگی توزلەبلەن مکەدەن قاچوب ايمپيراطور هراقليوس حمايەسينە کردی.

(١) کسری ديب ايران حکمدارلارينا، قيصر ديب روم حکمدارلارينا ئەيتلە ايدی.

حضرت عمر الوغ بر خلیفه بولسادا غایت درجه‌ده توبه‌نچیلکلی، بیك پراصطوی طورمشلی کشی ایدی. اول هه‌ر وقت رسول الله‌چا بولورغا طرشا، گییم صالمدا، آشاو اچوده، یورش طورشدا گله‌ن آنی ئورنه‌ك ایتوب طوتا ایدی. اول ایران وبیزانس حکمدارلاری بله‌ن یاقالاشوب اولگیسن بوتونله‌ی ئه‌لسره‌توب، ایکنچیسن یاخشوق حالده‌ن تایدروب تاشلاغان الوغ حکمدار بولسادا، دنیا لذتله‌رینه برده بیرلمی، اورتاچادان توبه‌ن کشیله‌رچه کیینه، آشی اچه ایدی. کوب وقت آنك ئوستنك ئه‌لله نیچه یاماولی کییمله‌ر بولا ایدی. کوب وقت آڭا کیلگان قوناقلارغادا قاتقان ایکمه‌ك آشاب چغارغاطوغری کیله‌ایدی. آڭا قای بر یاقن کشیله‌ر: «سین بیت الوغ خلیفه‌سك. شولای بولغاچ طورمشکنی زورایتورغا کیره‌ك ایدی» دیه‌له‌ر ایدی. بوڭا قارشی اول «یوق، بوتون لذتله‌رمنی دنیادا قیلوب بترر حالم یوق. مین رسول الله یولندان تاراچاقمن، آنکچا بولورغا طرشاچاقمن» دیه ایدی. آنك الله‌دان قورقووی چیکسز ایدی. اول شول قدر پراصطوی طورمشلی، شول چاقلی عدالتلی بولا طوروب کوب وقت بیك پوشانا و «مین بوچاقلی زور اشنی ئوستیمه آلدم. الله حضورندا نیچك جواب بیررمن» دیب یغلی طورغان ایدی. اول ئوزن شول چاقلی مسئولیتلی صانی ایدی، که «مملکتنك ایك یراق بیرنده بر گنه که‌جه یوغالسادا، مسئولیتی میڭا توشه‌چه‌ك!» دیه طورغان ایدی. ئه‌نه ئوزن شولای طوتقانغا کوره آنك زمانی غایت درجه‌ده طنچ، هیچ کم هیچ بر نه‌رسه‌سینك یوغالو یایسه اورلانوندان قورقمی ایدی.

هه‌ر کم قاشندا سیوکلی وحرمتلی اوشبو الوغ خلیفه‌نك دنیادان کیچووی غایت درجه‌ده قزغانچلی ره‌وشده بولدی. شویله، که ایران صوغشلارندا اسیر آلنغان کشیله‌رده‌ن مدینه‌ده خدمت ایتوب وقل بولوب طوروچیلاری بایتاق‌غنا ایدی. بولار خلیفه‌نی برده کوره آلمی ایدیله‌ر. بولار اچنده هرفران اسمنده باشدا الوغ قوماندان بولغان بر کشی، هه‌مده بر خرستیان معلم ده بار ایدی. مونا شول هرفران بله‌ن معلم ئوزله‌رینك مملکتله‌رن ضبط ایتوب اویالارن طوزدروب تاشلاغان خلیفه‌ده‌ن نیچك ده اوچ آلورغا وآنی ئوتررگه پلان قورالار ایدی. بولار «ابولؤلؤه» دیگان بر وطنداشلارن خلیفه‌نی ئوتررگه بیك نق قوتورتدیلار. بو کشی ایران صوغشلارینك برسنده اسیر آلنغان بولوب حاضرگی کونده «مغیره بن شعبه» اسملی صحابه‌دا قول ایدی. بو بیك یوره‌کلی، اوتکن واوصال کشی ایدی. موناشوشی قول، بر کون ایرته‌نماز یناکروب، امام طورغان خلیفه‌گه‌خنجر بله بر نیچه مرتبه‌چه‌نچدی. جراحت بیك قاتی بولغان بولورغا کیره‌ك، خلیفه واقعه‌نك ایکنچی کوننده اوك جان تسلیم ایتدی. بو وقت هجرتده‌ن ٢٣ نچی یلنك آخری بولوب، خلیفه‌نك یه‌شی ٦٣ ده، خلیفه‌لك سورووینه اون

دل یارم بولغان ایدی.

خلیفه جراحتلەنو بلەن ئوزینه چەنچکان کشینىڭ کم ایکانلىگىن صوراغان «مجوسی ابولؤلؤ چەنچدی» دیگاچ «الحمدلله، اللهغه عبادت ایتکان کشی قولندان اونمیم ایکان ئەلی» دیب اللهغه شکرانه قیلغان. خلیفەنىڭ بوتون قایغیسی مملکتنی وخلقی بولوب، اول ئوزندەن صوڭ خلیفه صایلاو طوغریسندا نزاع چغوونداں بیك نق قورقا ایدی. شوڭا کوره اول خلیفه ابوبکر توسلی ئوزی ایسەن چاقدا مونی بر توسلی رەتکه صالوب قالدراسی کیله ایدی. لاکن اول ئوزینه بر ولی عهد تعیین ایتوب قالدرغه جسارت ایته آلمادی. آلتی کشی بیلگیلەدی ده، شولارغا اوچ کون اچنده آرالارندان برسن خلیفه ایتوب صایلارغا قوشدی. بو کشیلەر صحابەلارنىڭ ایڭ الوغلارندان بولغان علی، عثمان، عبدالرحمن بن عوف، سعد بن ابی وقاص، طلحه، زبیر حضرتلەر بلدر.

اوشبو ذاتلار حضرت عمر وفات بولو بلەن بر یرگه جییلوب ئوز آرالارندان برسن خلیفه صایلارغا کرشدیلەر. لاکن اوچنچی کونگه قدر هیچ بر رەتلی نتیجه کورنمەدی. حالبوکه حضرت عمر اوچ کون اچنده اشنی بتررگه، دورتنچی کون البته خلیفه صایلانغان بولورغا قوشقان ایدی. شوڭا کوره عبدالرحمن بن عوف حضرتلەری اشنی تیزرەك بترو اوچون تگیلەرگه: «مونا مین ئوز ئولوشمنی تاشلیم؛ ئوز اختیاری بلەن ئولوشلەرن تاشلاوچیلار بارمی؟» دیدی. بوڭا قارشی سعد، زبیر وطلحه حضرتلەری ئوزلەرینىڭ حقلارن تاشلاغانلقلارن سویلەدیلەر. ایندی علی بلەن عثمان حضرتلەری گنه قالدی.

خلیفه عمرنىڭ وفاتینه دورتنچی کون دیگانده عبدالرحمن بن عوف حضرتلەری مسجدکه علی بلەن عثمان حضرتلەرن چاقرتدی. بو کون بولارنىڭ برسی خلیفەلککه کیچەچەك کون ایدی. مسجد الوغ صحابەلار ومأمورلەر بلەن شغرم طولی ایدی. هەر کم «ایندی نی بولا، قایسیسی اش باشینا کیچه» دیب صبرسزلق بلەن کوتوب طورا ایدی. حضرت علی بنی هاشم نسلندەن، حضرت عثمان بنی امیه نسلندەن بولغانلقدان بو ایکی خلق مسئلەگه بیگرەك ده نق دقت ایتەلەر ایدی. مسجدکه خلق جییلوب بتکاچ عبدالرحمن بن عوف حضرتلەری حضرت علی نی چاقروب قولندان طوتدی دا «ئەگەرده سینی خلیفەلککه کیچرسەم، قرآن و پیغمبر قوشقانچا اش یورتورگه، اوّلگی ایکی خلیفه یولندان آیرلماسقا سوز بیرەسڭمی؟» دیدی. حضرت علی «قولمدان کیلگان قدر طرشورمن» دیدی. شوندان صوڭ اول حضرت عثمان نی چاقروب شولوق حضرت علیگه ئەیتکان سوزلەرن تکرار ایتدی. بو ایندی تگینىڭ کبك قورقوب، ایکیلەنوب طورمیچا «ایبو، سوز بیرەم» دیدی. شوڭا کوره عبدالرحمن حضرتلەری حضرت عثمانغا بیعت بیردی. آنىڭ آرتندان

مسجدده حاضر بولغان بوتون خلق آنگا بیعت بیردیلر. شولای ایتوب حضرت عمردن صونگ خلیفه‌لک که حضرت عثمان کیچدی. بو وقت هجره‌تدن یکرمی دورتنچی یلنگ باشی ایدی.

خلیفه عثمان زماننده فتوحات

خلیفه عمر زماننده بیوک ایران مملکتی بوتونله‌ی دیرلک اسلام قولینا کیچسه‌ده، آنده اُمّلده نغلوب بیتلمه‌گان ایدی. فتح ایتلگان بر بیرده‌گی خلق یاکادان باش کوته‌روب تورلی اوکغایسزلقلار چغارا طورا ایدیلر. اسلام عسکری آلدندان بر کریپسندن ایکنچی کریپسنکه قاچوب یورگان بختسز قرال یزدجرد هامان‌دا اُوزینک تاجن قایتارودان امیدن اُوزمی وبارغان بر بیرنده یانگا کوچله‌ر اویوشدروب ماتاشا ایدی. بیگره‌کده طبرستان ولایتی بله‌ن یراق خراسان ولایتی اوکغایسزلقلار چغارا ایدی. شونلقدان خلیفه عثمان زماننده‌ده ایران مملکتن بایتاق آیقارغا طوغری کیلدی. حضرت عثمان زماننداغی ایران صوغشلارنده اینگ زور رول اویناغان کشی «عبدالله بن عامر» ایدی. بو غایت درجه غیرتلی وقهرمان ذات بولوب خلیفه عثمان طرفندان بصره غوبیرناطوری ایتوب قویلغان ایدی. مونا شوشی کشی ایراننگ بیک کوب بیرله‌رن آیقاب چغوب یاکادان اسلام قولینا کیچردی. آننگ طرفندان ییبه‌رلگان مشهور قوماندان «اَحنف بن قیس» «بلخ»نی قولغا کیچروب «خوارزم» طرفلارینا‌دا باروب یتدی. هجرتنگ ۳۱ نچی یلنده قرال یزدجرد «مرو» شهرینه یاقن بر بیرده اوصاللار طرفندان اُوترلوب، ساسانیلر دولتی بوتونله‌ی منقرض بولدی وشرقدان جیحون نهرندن آلوب غربکه فرات بلغاسینا قدر صوزلغان الوغ ایران مملکتی بوتونله‌ی اسلام دولتی قولینا کیچدی.

ایران صوغشلاری بله‌ن برگه ارمنستانده‌ده اسلام عسکری بیک زور حرکتله‌ر کورسه‌تدیلر. ارمنستان ایسکیدن بیرلی فتنه اوچاغی بر اُولکه بولوب، هیچ بر وقت مستقل به‌شی آلمی، بر بیزانس دولتی، بر ایران دولتی قولینا کوچه ایدی. صوکغی وقتلارده ایندی اول الجزیره کبک بیزانس مملکتینگ برکیسه‌گی صاناﻻ ایدی. بو اُولکه‌ده حضرت عمر زماننده اسلام عسکرینک یاغشوق موفقیتله‌ر کورگانلکله‌رن بارغان ایدک. خلیفه عثمان زماننده بونده تاغی‌ده نغراق حرکتله‌ر باشلاندی. اول وقت بوتون سوریه نامیستنیگی بولغان معاویه، الجزیره‌ده لاگیر قوروب یاتقان الوغ قوماندان «حبیب بن مسلمه» نی کوچلی عسکر بله‌ن ییبه‌روب ارمنستاننی قولغا کیچررگه قوشدی. کوفه والیسی ولید بن عقبه، «سلمان بن ربیعه» قول آستنده

بوگا یاردەم بیبەردی. اوشبو ایکی قوماندان غایت قهرمانلقلار کورسەتوب ارمنستاننی آیقاب یوردیلەر. حبیب بن مسلمه عسکری قافقازغا قدر باروب یتدی. سلمان بن ربیعه ایسه «دەربەند» ئوتکلن کیچوب خَزَر تورکلەرینه قدر باروب چقدی. لاکن اول اوشبو صوغشلارنڭ برسنده موفقیتسزلکگه اوچراب ئوزی ئوتولدی، قالغان عسکری کوب تلفات بلەن چاق قوتولا آلدیلار.

خلیفه عثمان زمانندا سوریەنی کیچوب آناطولی ئولکەسندەده کوب شهرلەر و ولایتلەر قولغا کیچرلدی. بونڭ بلەنگنه قالمیچا برنیچه مرتبه دیڭگز سفرلەریده یاصالدی: یزید بن ابی سفیاندان صوڭ دمشقدا والی بولوب قالغان معاویه، کوبدەن اوك „قبریس" آتاسن قولغا توشوررگه قزغا وخلیفه عمردەن بونڭ اوچون رخصت ده صوراغان ایدی. لاکن خلیفه عمر آندی قورقنچلی اشکه رخصت بیرەسی کیلمەدی. حضرت عثمان خلیفەلکگه کیچوب، معاویه بوتون سوریەگه نامیستنیك تعیین ایتلگاچ آنگا ئەلیگی پلاننی یولغا قویارغا فرصت آچلدی. اول بوگنارچا آناطولی ساحلنده «عکا» لیماننندا یاخشوق زور بر فلوط اوبوشدرغان ایدی. اوشبو فلوط بلەن اول قبریس آطەسینا قاراب یولغا چقدی. خلیفەنڭ امری بلەن مصر نامیستنیگی «عبدالله بن سعد» کینه فلوط بلەن بوگا یاردەمگه باردی. ایکی فلوط برگه قوشلوب بایتاق صوغشقاندان صوڭ آطه خلقی بولاردان صلح صورارغا و ڤیرگی بیررگه مجبور بولدیلار. معاویه طرفندان تو زلگان اوشبو فلوط آدمیرال «عبدالله بن قیس» قول آستندا هەر وقت آق دیڭگزده یوروب روملار قول آستنداغی آطەلارغا هجوم ایته ایدیلەر. مصر فلوطیدا شولایوق هەر وقت آق دیڭگزده یوروب طورا ایدی. شولای ایتوب خلیفه عثمان زمانەسندا اسلام دولتی دیڭگزدەده کوچلی بر دولت اسمن آلدی. خلیفه عثمان زمانندا دیڭگز صوغشلاری بایتاق‌غنا بولدی. آدمیرال «ابوالاَعْوَر» طرفندان «رودوس» آطەسینا هجوم ایتلدی. بیزانس ایمپیراطوری طرفندان شمالی آفریقانی قایتاروب آلو اوچون یبەرلگان ٦٠٠ کیمەدەن عبارت فلوطقا قارشی سیجیلیا آطەسی یانندا ایکی فلوط هجوم ایتوب نق صوغشدان صوڭ قاچارغا مجبور ایتدی. بونڭ زمانندا اسلام فلوطی قسطنطینیەنیدا محاصرەقیلوب قاراسادا، موفقیت قازانا آلمادی.

خلیفەعمر زمانندا مصر فتح ایتلو بلەن برقه، بنغازی و طرابلس ئولکەلەر بنڭده قولغا کیچکانلگی یازلغان ایدی. خلیفه عثمان زمانندا مصر نامیستنیگی عبدالله بن سعد طرفندان یبەرلگان مشهور قوماندان عقبه بن نافع تاغندا اچکەرەك

کروب بایتاق ییرلەرنی قولغا توشوردی. هجرتنڭ ٢٦نچی یلندا نامیستنیك عبدالله بن سعد یاکادان بو طرفلاردا حرکت باشلادی. بو مرتبەسندە بیزانس ایمپیراطوری، «گریگوری» اسملی قوماندان قول آستندا بولارغا قارشی یوز مڭدەن آرتق عسکر قویغان ایدی. حاضرگی تونس ئولکەسندەگی «سبیطلە»غا یاقن بر ییردە ایکی عسکر اوچراشوب غایت قانلی صوغش آچلدی. اوشبو صوغشدا گریگوری ئوترلوب عسکری بیك نق جیڭلدی. اوشبو صوغشلاردا حاضرگی جزائر وفاس مملکتلەرینە قدر آیقاب چقلدی. بونڭ بلەن گنە قالمیچا مصرنڭ جنوبندە «نوبە»گە کرلدی.

خلیفە عثمان زماندا بیزانس ایمپیراطوری، «مەنوئیل» اسملی بر آدمیرال قول آستندا کوچلی فلوط بلەن اسکندریەگە عسکر ییبەرگان ایدی. اوشبو عسکر اسکندریەنی ضبط ایتوب آنداغی صاقچی عسکرلەرنی ئوتروب بتردیلر. آندان صوڭ اچکی مصرغا یوروب تورلی آول و شهرلەرنی تالی و ییمرە باشلادیلار. بوڭا قارشی مشهور قوماندان عمرو بن العاص ١٥ مڭ عسکر بلەن یوروب مەنوئیل عسکرن تارمار کیتردی. اسلام عسکرندەن قاچقان مەنوئیل عسکری اسکندریەگە کروب بیکلەنسەدە، بایتاق محاصرەدان صوڭ کرییست بیرلورگە مجبور بولدی. مەنوئیل عسکرینڭ قالدیغی کیمەلەرگەاولتوروب چاق قاچوب قوتولدی.

قرآن یازدروب تورلی ییرلەرگە تاراتو

خلیفە ابوبکر زماندا قرآن آیتلەرینڭ بر ییرگە جیبلوب بر کتاب رەوشندە قویلغانلغن، اوشبو مصحفنڭ حضرت ابوبکردەن صوڭ خلیفە عمرگە، آڭاردان صوڭ قزی حفصەغا کوچکانلگن یوغاریدا یازغان ایدك. اوشبو مصحف آندی موندی حال بولا قالسا قاراو اوچون گنە یازلغانلقدان باشقالارغا کوچرگچ اوچون بیرلمی، تلەگان کشی سورەلەرنی تلەگان ترتیبدە یازا ایدی. خلیفە عمر وعثمان زمانلارندا اسلام مملکتی غایت درجەدە کیڭایوب اسلام دینی چیت خلقلار آراسندادا بیك نق تارالدی. مونا بولار آراسندا دین تاراتقان وبولارغا قرآن اوگرەتکان صحابەلار، قرآن سورەلەرن تورلیسی تورلی ترتیبدە یازالار، تکیلەردە بولاردان کوچروب آلالار ایدی. شولای ایتوب بر ییردەگی مصحفنڭ سورە ترتیبلەری ایکنچی بر ییردەگی مصحفنڭ سورە ترتیبلەرینە باشقا بولا ایدی.

آنڭ صوڭندا عربلەر بیك کوب قبیلەلەردەن عبارت بولوب اوشبو قبیلەلەر آراسندا شیوەدە بعض بر باشقالقلار بار ایدی. بوندی شیوە باشقالغی البتە هەر بر ملتنڭ تارماقلاری آراسندا بولا. مثلا تورك ـ تاتار ملتی دیب یورتلگان بزنڭ شمال تورکلەرنڭ

بوندی شیوه باشقالغی بار. تاتار «سین» دیب ئەیتکان سوزنی باشقرد «هین» دیب ئەیتە. تاتار «پچەن» دیب ئەیتە؛ ئە باشقرد «بسەن» دی. بزنڭ بو یاق خلقی «مینزەلە» دی؛ ئە مینزەلە خلقی «میندەلە» دیب سویلی. بزنڭ یاق خلقی «بارغانلار» دیب نون بلەن لامنی آچق ایتوب ئەیتە؛ ئە قازان خلقی نوننی لامغا کرتوب «بارغاللار» دی.

مونا شونڭ شیکللی تورلی عرب قبیلەلەری آراسندا شوندی شیوه باشقالغی بولوب، قرآننی هەر قبیلە ئوز شیوه سینە تارتوب اوقی ایدی. مملکتنڭ تورلی طرفلارینا یبەرلگان قرآن معلملەری دە بیك طبیعی اولاراق قرآننی ئوز شیوەلەرینە تارتوب اوقیلار ایدی. مثلا قریش کشیسی «حَتّی» دیب اوقی؛ هُذَیل کشیسی «عَتّی» دیب اوقی ایدی. قریش کشیسی «النّاس»، یمن خلقی «النّات» دیب اوقیلار ایدی. قریش خلقی «انّا اَعْطَیناكَ الکَوْثَرَ» دیب اوقوغان حالدە، قای بر قبیلەلەر ئوز شیوەلەرینە تارتوب «انّا اَنْطَیناكَ الکَوْثَر» دیب اوقیلار؛ قریش عربلەری یَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ» دیب اوقوغان حالدە، قای بر قبیلەلەر «یِعْلَمُونَ ما تفعلون» دیب ی بلەن زنی آستلی ایتوب اوقیلار ایدی. قریش عربلەری «هَلْ ثُوِّبَ» دیب ل بلەن ث نی آچق ئەیتەلەر؛ ئە قای برەولەر ل نی ث گە کرتوب «هَثُّوِّبَ» رەوشندە اوقیلار ایدی.
قرآننڭ بولای تورلی شیوەگە تارتلوب اوقولوندا البتە هیچ بر ضرر یوق. شونلقدان پیغمبر ئوزی دە، خلیفەلەر واولوغ صحابەلاردا هیچ کمگە بولای اوقولاری اوچون سوز ئەیتمیلەر ایدی. لاکن بونڭ کیلەچەکدە بیك اوڭغایسز نتیجەلەر چغاروی ممکن ایدی. چونکە قرآننی اوشبو رەوشچە تورلی شیوەگە تارتوب اوقوغان کشیلەر یازغاندا شول ایشتلگانچە یازا ایدیلەر. مثلا «النّاس» سوزی «النّات»، «حَتّی» سوزی «عَتّی»، «اَعْطیناكَ» سوزی «اَنْطَیناكَ»، «هَلْ ثُوِّبَ» سوزی «هَثُّوِّبَ» رەوشندە یازلا ایدی. بولای بولغاچ اسلام دینن قبول ایتکان چیت ملت خلقلارینڭ بوڭا بوتونلەی باشقا معنا بیروب صاتاشوب بتولەری ممکن ایدی.

پیغمبرنڭ وفاتندان آلوب حضرت عثمان زمانینا قدر قرآن البتە هەر ییرگە بیك کوب تارالدی. مونا شوشی مصحفلاردا سورە ترتیبلەرندە باشقالق بولغان کبك، بایا ئەیتکانچە بعض بر سوزلەردە شیوه باشقالقلاری دا بار ایدی. زمانەلار ئوتوب، صحابەلار وقتی اونوتلغاچ خلقنڭ اوشبو تورلیچە یازلغان مصحفلارنی کوروب شاشوب قالولاری و آبدراشقا توشولەری بیك ممکن ایدی. بیگرەك دە نادان خلقنڭ فتنەگە توشەچەکلەری کوز آلدندا ایدی. موندی بعض بر اوڭغایسزلقلار خلیفە عثمان زمانندا

بولوبدا آلدی: تورلی معلمدەن تورلی شیوە بلەن درس آلغان مکتب بالالاری آراسندا سوز کورەشدرولەر بولدی: بر مکتب بالالاری ایکنچی مکتب بالالارینا «بز قرآننی فلان خلفەدەن اوقیمز. اول شوندی، موندی کشی. شونلقدان بزنك اوقوومز سزنك اوقودان درسترەك» دیدیلەر. تگیلەر: «یوق، بزنك خلفە سزنك خلفەدەن شەبرەك. سز قرآننی یالغش اوقیسز؛ ئە بز درست اوقیمز» دیدیلەر. قرآن طوغریسندا سوز کورەشدرولەر عسکر آراسندادا بولغالادی. تورلی یاقدان جییلغان تورلی عسکر، قرآننی تورلی صحابەلاردان تورلی شیوەدە اوگرەنگان بولوب، هەر قایوسی ئوز اوقولارن درستلەرگە، باشقالارنقن خطاغا چغاررغا طرشالار ایدی. مونا شوندی اوکغایسزلقلارنی بترو اوچون خلیفە عثمان صحابەلار بلەن کیکاشوب قرآننی قریش شیوەسندە یازدروب تاراتورغا بولدی.

بونك اوچون خلیفە اون ایکی کشیلك بر هیئت توزودی. اوشبو هیئتنك رئیسی خلیفە ابوبکر زماننداقرآن یازغان ئەلیگی زیدبن ثابت حضرتلەری ایدی. بو مرتبەسنلەدە مصحفنی یازوچی زید حضرتلەری ئوزی بولدی. آکا املاقیلوب طوروچی کشی «سعید بن العاص» حضرتلەری ایدی. اوشبو مصحف ئەلیگی حضرت ابوبکر زماننداپازلغان مصحفنك تاب ئوزی بولوب، باری سورە ترتیبلەرندەگنە باشقالق بولدی. آنك صوكندا بو صوکغی مصحف قریش شیوەسندەگنە یازلدی. خلیفە عثمان اوشبو رەوشچە جیدی مصحف یازدروب برسن مدینەدە قالدردی، قالغانلارن تورلی مرکز شهرلەرگە بیبەردی. مونا موندان صوك ایندی مصحفلار شوشی مصحفلاردانغنا کوچرلوب تارالا طورغان بولدی. خلیفەنك امری بلەن بوکارچا یازلغان مصحفلار یوق ایتلدی. بزنك قوللارمزدا بولغان قرآنلار شوشی مصحفنك تاب ئوزیدر. باری شول آیرما بار، کە اول وقت حرفلەر نقطەسز، هەمدە حاضردەگیچە حرکەلەردە یوق ایدی. نقطە وحرکەلەرنك قایچان قویلغانلغن بر آزدان صوك سویلەرمز.

اچکی چوالشلار وخلیفەنك ئوترلووی

حضرت عثمان بیك یواش، یموشاق، آرتق درجەدە شفقت و مرحمتلی کشی بولوب، خلیفەلکگە کیچکاندە یاخشوق قافشاغان بر قارت ایدی. اول بنی امیە نسلندەن ایدی. امویلەر آنك یواشلغندان فائدالانوب ادارە اشن ئوز قوللارینا آلورغا، حضرت ابوبکر و حضرت عمر زمانلارندا هەر وقت کیکاشکە قاتناشدرلغان و مأموریت بیرلگان الوغ صحابەلارنی چیتکە تیبەرگە طرشدیلار. اول بولارنك تأثیری بلەن حضرت عمر زماننداغی والیلارنی توشوروب، آلار اورنینا ئوز

يانلارن و بنى اميه نسلندەن بولغان كشيلەرنى والى ايتدى. مثلا اول مصر نامیستنیگی عمرو بن العاص‌نى توشوروب آنك اورنينا بنى اميه نسلندەن بولغان ئوز بينك سوت قەردەشى «عبد الله بن سعد» نى قويدى. بو كشى تگيلەردەن كوب نوبەن كشى بولو ئوستينه، پيغمبرگه قارشى بعض بر مناسبتسز حركتلەرى بلەن تانلغان ايدى. آنك زماننداا معاويه بن ابى سفيان بوتون شام (سوريه) ئولكەسينه ناميستنيك ايتلدى. ايران ئولكەسينك كوبرەك ولايتلەرى عبد الله بن عامرگه، برقسمى سعيد بن العاصقا تابشرلدى. بولاردا بنى اميه نسلندەن ايديلەر. سارايدادا ايك زور مأموريتلەر بنى اميه قولنداا ايدى. مثلا خليفەنك آتاسى بلەن بر طوغان آغاسى «اَلْحَكَم بن ابى العاص» آنك كيكاشچيسى بولوب، بونك اوغلى «مرْوان» سكريتارى ايدى. حالبوكه الحكم، مناسبتسز اشلەرى اوچون پيغمبر طرفندان طائفگه سورگونگه يبەرلگان و اوّلگى ايكى خليفه وقتندادا عفو ايتلمەگان ايدى. حضرت عثمان ايسه يافنى زەللەب سورگوندەن قايتاردى. آنك بلەن گنه قالميچا آنى و اوغلنى ئوزينه ايك يافن كشيلەر ياصادى. مونا شوشى الوغ مأمورلەر، بيگرەك ده مروان، يەوشاق وقارتلقدان قافشاغان خليفەنى هەر وقت ئوز فكرلەرى و ئوز سوزلەرى بلەن گنه يورته طورغان بولديلار.

كيرەك پايتختدەگى وكيرەك چيتدەگى الوغ صحابەلارنك بوگا بيك كيفلەرى كيتدى. اوّلگى ايكى خليفه وقتندا هەر وقت كيكاشكه قاتناشدرلغان وحكومت اشلەرن برگەلەب يورتوب كيلگان اوشبو الوغ صحابەلارنك، اوّلگى خليفەلەرنك يولندان باررغا وعده قيلغان خليفەنك بو اشلەرينه كيفلەرى كيتمەو ممكن ده توگل ايدى. ئەليگى الوغ مأمورلەردەن كوبيسينك اوّلده ناچارلق بلەن تانلغان كشيلەر بولووى بولارنك بيگرەك ده آچولارن كيترە ايدى. بولار برنيچه مرتبه خليفەگه حكومتنى بولاى امويلەر قولنداغنا طوتارغا يارااماغانلغن، باشقالار بلەن ده كيكاش ايتەرگه تيوشلگن وباشقالارغادا مأموريتلەر بيررگه تيوشلگن سويلەسەلەردە، امويلەر قولنداا اوينچق بولوب قالغان خليفه بولارنك كيكاشى بلەن يورى آلمادى. تگيلەرگه اول بو طوغريدا برنيچه مرتبه وعده بيرگالەسەده، مروان وايبدەشلەرى آنك وعدەلەرن بوزدراغنا طورديلار. خليفه عثماندان صوك اش باشينا كيچولەرى اميدلى بولغان على، زبير، سعد بن ابى وقاص وطلحه كبك الوغ صحابەلارنك البته طرفدارلارىدا بار ايدى. بولارنكدا خليفەگه آچولارى بيك قابارا ايدى. خليفەنك واق تويەك گنه كيمچيلكلەرندە بولار بيك زورايتورغا طرشالار وخلق آراسندا تاراتالار ايدى. خليفەدەن رضاسزلقلار پايتختده گنه توگل، چيت ولايتلەردەده بيك كيكايه بارا ايدى.

بوغنا توگل، حضرت عثمان خلیفه‌لـکـکه کیچو بله‌ن اوّلده‌ن اوك حضرت علی‌نڭ خلیفه‌لـکـکه کیچمه‌وینه اچله‌ری پوشقان و آنڭا طرفدارلق قیلغان کشیله‌ر باش کوته‌ره باشلادیلار. بولار هه‌ر بیرده حضرت علی‌نی کوته‌روب سویلیله‌ر وحضرت عثمان‌نی کیمسته‌ته‌ر ایدی. حضرت علی‌گه طرفدارلق قیلوب آنی هه‌م آنڭ نسلن خلیفه‌لـکـکه کیچرورگه طرشقان فرقه‌گه تاریخدا «شیعه» دیب یورته‌له‌ر. مونا بولار عثمان خلیفه زماننددا بیك کوبه‌یوب کیتدیله‌ر. باشلاب بو پارتیانی اویوشدروچی کشی «عبدالله بن سَبَأ» اسملی یهودی ایدی. اول مسلمانلقنی قبول ایتـکان بولوب طشدان بیك صوفی، بیك تقوا کشی بولوب کورنه، حالبوکه توب مقصدی اهل اسلام آراسن بوزو ایدی. اول پیغمبرنی وآنڭ نسلن بیك نق کوته‌ره، پیغمبر ئوزنده‌ن صوڭ حضرت علینی خلیفه ایتوب قالدردی، تـگیله‌ر آنڭ حقن تارتوب آلدیلار. عثمان حق خلیفه توگل؛ خلیفه‌لك پیغمبرده‌ن صوڭ علی‌گه کوچه‌رگه، آخاردان صوڭ قیامت کوننه قدر آنڭ بالالارندا قالورغا تیوش!» دیه ایدی. پیغمبر ویافنلارن ماقتاب، کوته‌روب سویله‌نـگان اوشبو سوزله‌ر نادان خلقغا بیك اوخشی ایدی عبدالله بن سبأ اللك بصره‌دا، آندان کوفه‌ده، آندان دمشقده بوروب، آخرده مصرغا باروب اورنلاشدی. مصردا حضرت علی‌نڭ ئوگه‌ی اوغلی «محمد بن ابی‌بکر» بله‌ن «محمد بن ابی حُذَیْفه» اسملی ایکی یگت بار ایدی. بولار حضرت علیگه بیك طرفدار بولوب، حضرت عثمانغا بیك آچولی ایدیله‌ر. مونا بر یاقدان بولارنڭ طرشولاری آرقاسندا، ایـکنچی یاقدان عبدالله بن سبأنڭ یه‌شرن خدمتی آرقاسندا مصردا حضرت علی طرفدارلاری بیك کوبه‌یوب کیتدیله‌ر. اوشبو عبدالله بن سبأ ئه‌لیگی شهرله‌رده‌گی مسلـکده‌شله‌ری بله‌ن‌ده هه‌ر وقت خبرله‌شوب طورا ایدی.

حضرت عثماننڭ آرتق یه‌وشاقلغی واموی‌له‌ر قولندا گل اوینچق بولوب قالووی آرقاسندا فتنه زورایغاندان زورایا باردی. بولغانچق صودا بالق طوتارغا تله‌گان ئه‌لیگی فتنه‌چیله‌ر مسئله‌نی گل قابارتاغنا باردیلار. آلار الوغ صحابه‌لار اسمنده‌ن تورلی طرفلارغا اویدرما خطلار یازوب خلقنی آیاقلاندرودان‌دا کیری طورمادیلار شولای ایتوب هه‌ر بیرده مسئله بیك نق قویورتلا باشلادی وآچقدان آچق خلیفه‌نڭ الوغ مأمورله‌رینه ووالیله‌رینه بولـه‌ولـه باشلادیلار. الوغ صحابه‌لار آخارغا والیله‌رن توشوروب باشقا اشانچلی وخلقنڭ اعتبارن قازانغان کشیله‌رنی قویارغا کیڭاش بیرسه‌له‌رده اول بونی اشلی آلمادی.

نهایت چوالشلار آقتق چیگینه بیته باشلادی. مصر، بصره وکوفه‌ده‌گی فتنه‌چیله‌ر بر برسی بله‌ن خبرله‌شوب حج قیلو اوچون دیب یولغا چقدیلار. حالبوکه بولارنڭ توب مقصدلاری پایتختکه باروب خلیفه‌نی توشورو ایدی بولارنڭ حجگه بارامز دیب

خەبر تاراتولارى بولاى كوز بوياو اوچون گنه ايدى. اوشبو فتنەچيلەر ايكى مكّگە يافن بولوب، مصرليلار «اَلْغافقى بن حَرْب»، كوفەليلەر «عبداللە بن الاَصم»، بصرەليلار «حرقوص بن زُهير» قوماندا اسىدا ايديلەر. مصرليلار خليفەنى توشرە فالسالار حضرت علينى، كوفەليلەر حضرت زبيرنى، بصرەليلار حضرت طلحەنى تختكە مندرو فكرندە ايديلەر. خليفەبولارنڭ يولغاچقولارندان آلدان خبر آلغان ايدى. شونلقدان اول، بولارغا قارشى اوطوزلاب صحابە بلەن حضرت علينى ييبەردى. بايتاق سوبلەشكاندەن صوڭ بولار واليلارنى آلشدرو حقندا خليفە اسمندەن وعدەلەر آلوب قايتوب كيتدىلەر. لاكن مروان واييدەشلەرى خليفەنڭ وعدەسن اورنينا كيترورگە ايرك بيرمەديلەر. آلار شوندوق قاقشاغان خليفەنڭ باشن ئەيلەندرە باشلاديلار: «بوندى وعدەلەر بيرو خليفە كشيگە هيچ بر اوخشى طورغان اش توگل. بوندان دا آرتق قورقاقلق، بوندان دا آرتق خورلق بولماس!» ديديلەر. شونلقدان خليفە، مروانغا، خلقغا چغوب واليلەرنى آلشدرمايا چاقلغن اعلان قيلورغا قوشدى. بو سوز خلقغا غايت ناچار تأثير ايتوب، بوتون صحابەلارنڭ خليفەگە ياردەمدەن قول سلكولەرينە سبب بولدى.

***

مروان بونڭ بلەن گنە قالميچا مصر واليسى عبداللەبن سعدكە خليفە اسمندەن وخليفە پيچەتى بلەن اويدرما بر خط يازدى. بو خطدا فتنە باشلقلارندان برنيچە كشينڭ اسمى آتالوب، واليگە شولارنى طوتوب آصارغا قوشلغان ايدى. خط خليفەنڭ دويەسينە آتلاندروب خليفەنڭ بر قولى بلەن ييبەرلدى. قول يولدا مصر فتنەچيلەرينە تاب بولدى. تگيلەر موكاردان شبهەلەنوب ئەيبرلەرن تيكشرە باشلاديلار. ئەلبگى خط كيلوب چققاچ بولار شاق قاتوب، كيرى مدينەگە بونەلديلەر. بصرە وكوفەفتنەچيلەرينەدە كيرى مدينەگە كيلورگە خبر ييبەرديلەر. فتنەچيلەر مدينەگە كرو بلەن باشلقلارى، حضرت على وباشقا بر نيچە صحابە بلەن خليفەگە كووب مصر واليسينا يازغان خطن كورسەتديلەر. خليفە ئوزينڭ مصر واليسينا هيچ بر نەرسە يازماغانلغن هم يازارغادا قوشماغانلغن آنط ايتوب سويلەگاچ بولار اشانديلار وبونڭ مروان اشى ايكانلگن بلوب آنى ئوزلەرينەتابشرو طلب ايتديلەر. خليفە بوگا كونمەدى. شونلقدان بولار خليفەنى خليفەلكدەن واز كيچدرو اوچون سارايىنى محاصرە قيلا باشلاديلار.

محاصرە باشدا يموشاق بولدى. خليفەنڭ ساراىدن چغوب بورووينە، صحابەلارنڭ آنڭ يانينا كرووينە كيرتە بولنمادى. چونكە فتنەچيلەرنڭ بوتون مقصدلارى خليفەنى توشورو بولوب، سارايىنى شولاى چولغاب آلو بلەن خليفە قورقوب ئوزى توشەر اويندا ايديلەر. لاكن اشلەر آلار اويلاغانچا بولمادى. خليفە، خليفەلكدن توشونى خاطر بندە كيترمەدى. اول نورلى وعظ ونصيحتلەر بلەن تگيلەرنى قايتاروب

يېبەرگە طرشدى. خليفەدەن كوڭللەرى صوونوب بتكان الوغ صحابەلار آڭاهيچ بر ياردەم بيرمىچە سيرچى بولوبغنا طورديلار. بوغنا توگل، طلحە وعمّار كبك الوغ صحابەلار تگيلەرنى قوطورتودان‌دا كيرى طورماديلار. فتنەچيلەرنى خليفەگە قارشى بيگرەك نق قوطورتوچى ئەليگى محمد بن ابى بكر ايدى. الوغ صحابەلاردان بعضلارى آندى‌موندى‌اش بولا‌قالسا تهمتدەن قوطولو اوچون مدينەدەن صزا باشلاديلار.

خليفە شول رەوشچە مشكل حالدە قالغاچ ناميستنيك ووالىلەرينە خطلار يازوب ياردەم صورادى. محاصرەغا اون سيكز كون ديگاندە تورلى يېردەن خليفەگە ياردەم كيلورگە بولغانلغى ايشتلگاچ فتنەچيلەر محاصرەنى نغيتا توشديلەر. بوندان صوڭ آلار مدينەدەگى خلقنڭ ئوز آرا جييلشلارينا وخليفە بلەن سويلەشولەرينەدە ايرك بيرمەديلەر. شولايوق سارايغا آزق وصو كرتونى‌دە طيديلار. خليفەنڭ ئوتنووى بلەن بعض بر الوغ صحابەلار سارايغا صو كرتمەكچى بولسالاردا، فتنەچيلەر ايرك بيرميچە كيرى قايتاروب يېبەرديلەر. محاصرەغا اوتوز كون ديگاندە خليفەنى نمازغە چغودان‌دا طيديلار. شولاى ايتوب خليفە بوتونلەى بيكلەنوب قالدى. بو وقت خليفە ياننداىوزلەب كشى بولوب آرالارندا حضرت علينڭ اوغللارى حسن بلەن حسين‌دەبار ايدى. حضرت على بولارنى ساراى ايشگندە طوررغا قوشقان وكررگە تلەگان كشيلەرگە قلچ بلەن قارشى طوررغا قوشقان ايدى. بو وقتلاردا ايندى بيش وقت وجمعە نمازلارندا مصر فتنەچيلەرينڭ باشلغى «الغافقى» امام طورا ايدى. بوندان صوڭ خليفەگە ئوزن قوتقارو اوچون البتە خليفەلكدەن توشو تيوش ايدى. لاكن اول ئوز اختيارى بلەن توشەسى كيلمەدى.

بردەن تورلى ولايتلەردەن ياردەم كيلو خبرى، ايكنچيدەن مكەدە حاجيلارنڭ قايتو خبرلەرى فتنەچيلەرنى محاصرەنى تاغى‌دا نغايتورغا مجبور ايتدى. بولار ايندى خليفە ئوزى توشمەسە ئوترودەن‌دە كيرى طورماسقا بولديلار: ايشكدەن هجوم ايتە باشلاديلار. خليفە ياننداغى كشيلەر بولارغا قارشى طورديلار. ساراى ايشگينە اوطدا توتلدى. بو وقت خليفە هيچ بر نەرسە بولماغان توسلى طنچغنا نماز اوقوب اوطورا ايدى. سارايغا اوط توتلگانلگن بلگاچ اول تقديرگە بوتونلەى باش ايوب طنچغنا اجلنى كوتە باشلادى. شول وقت فتنەچيلەردەن بر قدر عسكەر صاقچيلارغا بلدرميچە كورشى يورطدان سارايغا كروبدە ئولگورديلەر. بو وقت خليفە تبركلەنو اوچون مصحفنى ايتە گينە قويوب يالغزى‌غنا اوطورا، ساراى اچندەخاتونى «نائلە»دەن باشقا هيچ كم يوق ايدى. فتنەچيلەردەن برسى خليفەگە كيلوب «خليفەلكدەن توش، توشمەسەڭ ئوترەم!» ديدى. خليفە تگينى وعظلاغاچ ئوترە آلميچا كيرى چغوب كيتدى. شول رەوشچە بر نيچە كشى ئوتررگە ديب كرسەلەردە، خليفەنڭ ئوگوت

و نصیحتنی تأثیری بلەن بولدرا آلمی چقوب کیتدیلەر. بوندان صونك «محمد بن ابی بکر» کروب خلیفەنی یقدی و کوکرەگینە منوب اوطوردی‌دا «ای احمق فارت، معاویە، عبدالله بن عامر و عبدالله بن سعدلەرکدن نی فایدا کوردك؟» دیدی. خلیفە بوکار «ئەگردە آتاك سینك شولای ایتکانکنی کورسە یغلار ایدی!» دیگاچ بو بیك اویالوب چقوب کیتدی.

خلیفە قرآن اوقوغان حالدە بیك طنچغنا آخر مینوتلارن کوتە ایدی. سارای صاقچیلاری بلەن ایشکدەن هجوم ایتوچی فتنەچیلەر آراسندا قچقرش، صوغش بولغانلقدان بونداغی حالدەن هیچ کمنك خبری یوق ایدی. شول وقت فتنەچیلەرنك ایك اوصاللارندان بر نیچە کشی کروب آنی صوقغالی، بەرگەلی و تیبکەلی باشلادیلار. خلیفە بیکە، خلیفەگە صارلوب بوتون کوچی بلەن آنی صاقلارغا طرشا ایدی. برەوسی خلیفەگە قلچ بلەن صوقغاندا، خلیفە بیکەنك قولینا تیبوب بارماقلاری کیسلوب توشدی. فتنەچیلەر خلیفەگە قیلماغان وحشتلەرنی قالدرمادیلار: صاقاللارن یولقدیلار، قابرغالارن صندردیلار، اچینە ئەللە نیچە مرتبە خەنجەر طغوب عذابلادیلار. خلیفە ئوترلگان چاقدە ایدەندە آونالوب یاتقان مصحف شریفکە «فسیکفیکم الله» آیتینە قان تامغانلغن تاریخ یازوچیلار سویلیلەر. اوشبو محاصرە قرق کون دوام ایتوب، خلیفەنك ئوترلووی هجرتنك ٣٥ نچی یلندا، ذوالحجەنك ١٨ ندە ایدی. (مای، ٦٥٦)

خلیفە عثمان قریش قبیلەسینك اُمیّە اروغنداندر. اول اوطوز یەشندە چاقدا اسلام دینن قبول ایتدی. پیغمبرمز آکا بر بر آرتلی رقیّە و ام کلثوم اسملی قزلارن بیردی. شونلقدان آکا «ذوالنورین» دیب یوری ایدیلەر. اول مکە مشرکلەرینك ظلملارندان قوتولو اوچون خاتونی حضرت رقیە بلەن حبشستانغادا هجرت ایتکان ایدی. اول مدینەنك آتاقلی بر بایی بولوب، رسول الله وقتندادا، اوّلگی ایکی خلیفە وقتندادا دین و ملت یولندا بیك زور اعانەلەر قیلغان کشیدر. اول بیك یومارط، انعام و احسانلی کشی بولغان کبك، بیك شفقتلی و مرحمتلی، کشیگە بیك یوغوملی کشی ایدی. شونلقدان خلق آنی اوّلدەن اوك بیك یاراتا ایدیلەر. آنك خلیفەلگینك اوّلگی یللاری بیك طنچ ئوتکانلکن، اول وقتلاردا خلقنك آنی اوّلگی خلیفەلەردەن‌دە آرتغراق یاراتقانلقلارن سویلیلەر. آخردا آرتق یموشاقلقی و قارتلقی آرقاسندا بنی امیە کشیلەری آنی ئوز قوللارندا اوینچق ایتوب خلقنك آکاردان سوونووینا و یوغاربدا کورلگانچە بیك قزغانچ رەوشدە دنیادان کیچووینە سبب بولدیلار. خلیفە عثمان ئوترلگان وقتدا یەشی سیکسان - طوقسانلار چاماسندا بولغان. آنك خلیفەلك سورووی اون ایکی یل بولمشدر.

پایتخت خلقندا توشنکلك و حضرت علی‌نڭ خلیفه‌لکده صایلانووی.

مدینه خلقی وشولار اچنده علی، طلحه، زبیر، سعد بن ابی وقاص کبك الوغ صحابه‌لار خلیفه‌نڭ ئوترلوون خاطرله‌رینه‌ده کیترمی ایدیله‌ر. آلار، سارای صاقچیلاری بوگا ایرك بیرمه‌سله‌ر، فتنه‌چیله‌رده خلیفه‌نی ئوترووگه اوك بارماسلار، دیب اویلی ایدیله‌ر. ایندی خلیفه‌نڭ شوندی وحشتلی ره‌وشده ئوترلوون بلگاچ بولار بوتونله‌ی شاشوب قالدیلار. حضرت علی، اوغللاری حسن بله‌ن حسین‌نی «قاراب طوروب زیچك خلیفه‌نی ئوترورگه ایرك بیردگز» دیب بیك قاتی یاگاقلاب تاشلادی. مدینه خلقی باشدا خلیفه‌ده‌ن بیك طویغان بولساالاردا، شول درجه‌ده قزغانچلی ره‌وشده ئوترلگانلگن کورگاچ چیکسز قایغی وحسرت اچنده قالدیلار. خلیفه‌گه یارده‌م بیرمیچه سیرچی بولوب طورغان کشیله‌ر ئوزله‌رینڭ یارده‌م بیرمه‌وله‌رینه ئوکنه‌له‌ر، آگا قارشی خلقنی قوتورتقان کشیله‌ر، نیك قوتورتدق دیب ئوزله‌رن شلته‌لی ایدیله‌ر. قسقاسی مدینه‌ده هیچ کم یوق ایدی، که خلیفه‌نڭ ئوترلووی طوغریسندا ئوزن مسئول صاناماسون. هه‌م شولای بوله‌ی مه‌کن‌ده توگل ایدی. بر وقتلار بوتون عربستان چوالشلارن باصارغا کوچله‌ری یتکان صحابه‌لارنڭ، ئه‌لله قایلاردان جیلوب کیلگان بر اوچ فتنه‌چیله‌رده‌ن الوغ صحابه وئوزله‌رینڭ ایبده‌شله‌ری وخلیفه‌له‌ری بولغان بر کشینی اتله‌رده‌ن تالاتقان کبك نالارغا ایرك بیروله‌ری بولارغا ئه‌یتوب بترمه‌سلك عارلك ویوز قارالغی ایدی.

خلیفه ئوترلو بله‌ن فتنه‌چیله‌ر آنڭ اورنینه تیزره‌ك خلیفه صایلاب کیته‌رگه تله‌دیله‌ر. بو وقت خلیفه‌لکده ایڭ مستحق کورلگان کشی حضرت علی ایدی. فتنه‌چیله‌رنڭ کوبچیلگی‌ده آنی خلیفه‌لکده کیچرو اویندا ایدیله‌ر. لاکن حضرت عثماننڭ وحشی ره‌وشده ئوترلووند‌ه‌ن بورچلغان حضرت علی بوگا یاقن‌دا کیلمه‌دی. آخردا فتنه‌چیله‌ر بیك قسرقلی باشلاغاچ اول چاراسز قبول ایتدی. شولای ایتوب فتنه‌چیله‌رده، مدینه‌خلقی‌دا آگا کیلوب بیعت بیردیله‌ر. فتنه‌چیله‌رنڭ آندی موندی اش قیلولارندان قورقوب طلحه بله‌ن زبیر حضرتله‌ری‌ده آگا بیعت بیردیله‌ر. حضرت علینڭ خلیفه‌لکده کیچووی، خلیفه عثمان ئوترلوده‌ن بر آتنا صوڭ، هجرتنڭ ۳۵نچی یلندا ذوالحجه‌نڭ ۲۵ نده ایدی.

مدینه خلقندان الوغ صحابه سعد بن ابی وقاص، خلیفه عمرنڭ اوغلی عبدالله، مشهور صحابه اسامه بن زید وشونڭ کبك بر نیچه کشیله‌ر حضرت علی‌گه بیعت بیرمه‌دیله‌ر. آلار بوندان صوڭ ئه‌لله‌نیندی کوڭلسز واقعه‌لار، زور چوالشلار بولوون

بلوب، اشکه قاتناشماونی وچیتده طورونی موافق کوردیلر. مملکتنڭ باشقا بیرلەرندە دە
بو فکرده بولغان کشیلر کوب ایدی. آنڭ صوڭندا حضرت علیگە طوغریدان
طوغری قارشی توشەچەك کشیلرده کوب بولاچاق ایدی. خلیفەلکنی ئوزلەرندە
طوتارغە تلەگان بنی امیە اروغی بیك نقلاب بولغانچق صودا بالق طوتارغا کرشدیلر.
آلار خلیفە عثمان ئوترلو بلەن تیزرەك شام نامیستنیگی حضرت معاویە یانینە
جییلدیلار. معاویە کوبدەن بیرلی بوتون شام ئولکەسندە نامیستنیك بولوب طوروب،
ئوزینڭ ادارەگە اوستالغی بیگرەك دە خزینە مالن زەللەمی تاراتووی آرقاسندا
قول آستنداغی خلقینڭ محبتن جلب ایتکان ایدی. اول بو وقتلاردا بنی امیەنڭ
ایڭ زور کشیسی ایدی. مونا شوشی کشی شام ئولکەسن ئوزینە آیروب آلوب
آیرم بر دولت تشکیل ایتو اوبینا کردی. بو البتە بیك آور بر اش ایدی. خلیفە
علی نیچکدە آنی باش ایدررگە طرشاچاق ایدی. لاکن اول ئوزینڭ باشلیلغی،
حیلەکارلگی وتدبیرلگی آرقاسندا بو اشنی میدانغاقو بونی امیدلەنە ایدی. آنڭ یانندا
ئوزینەبیك اخلاصلی کوچلی ومنتظم عسکری بولووی مونڭ امیدن تاغن دا آرتدرا ایدی.

مونا حضرت علیگە شوشندی آور وقتلاردا خلیفە بولورغا طوغری کیلدی.
اول بیك غیرت بلەن اشکە کرشوب قاراسادا، بیك زور اوڭغایسزلقلارغا اوچرادی.
اول خلیفەلککە کیچو بلەن خلق آگاردان خلیفە عثماننی ئوترگان کشیلەردەن
قصاص آلونی صورا دیلار. خلیفە بولارغا: «حاضردەن اوك اول اشنی تیکشرو ممکن
توگل، قایچان مملکت طنچلانور شوندان صوڭ تیکشررمز، جزا بیررگە تیوش
کشیلەرگە جزا بیررمز» دیدی. شونلقدان بر تورلی خلق خلیفەنڭ ئوزن تهمت
ایتە باشلادیلار: «خلیفە عثمان‌نی ئوتر تودە بونڭ دا قاتناشی بولورغە کیرەك، شولای
بولماغاندا تگیلەرگە جزا بیرودەن باش تارتماس ایدی» دیدیلر. خلیفە عثمانغا
قارشی فتنەچیلەرنی قوتورتقان کشیلر اچندە حضرت علینڭ بیك نق طرفدارلاری
بولووی بولارنڭ شبهەلەرن تاغن دا آرتدردی. لاکن بو فکر اصلا درست توگلدر.
اول افراط درجەدە عالیجناب کشی ایدی، کە موندی توبەن اشلر بلەن ماتاشورغا
هیچ بر وقت راضی توگل ایدی. خلیفە عثمانغا اول، الوغ صحابەلارنڭ بارسندان دا
کوبرەك یاردەم ایتدی. تگی هامان دا امویلر سوزندەن چقماغاچ آخردا ئوپکەلەب
چیتدە طوررغا مجبور بولدی. شولایدا بولسا اول اوغللارن آنگا یاردەمگە ییبەرگان
وخلیفەگە تیبەرگە ایرك بیرمەسکە قوشقان ایدی. حضرت علینڭ خلیفە عثماننڭ
ئوترلووندە هیچ بر عیبی بولماغانلغن بلگان حالدە آنڭ دشمانلاری بولغان بنی امیە،
بو فکرنی خلق آراسندا بیك نق قویورتدیلار وشولای ایتوب بر یاقدان آنڭ
طرفدارلارن کیمتوب ایکنچی یاقدان ئوزلەرینە طرفدار کوبەیتورگە طرشدیلار.

خلیفه عثماننڭ قانن دعوا قیلو و جمل واقعه‌سی.

حضرت علی، سوریه نامیستنیگی معاویه‌نڭ ئوزینه باش ایمه‌سکه تله‌گانلگن ایشتکاچ، آڭا وعظ ونصیحت قیلوب مکتوب یازغان واهل اسلام آراسندا قان توگلوگه سبب بولماسقا ئونده‌گان ایدی. معاویه البته آنڭ وعظ ونصیحتله‌رینه قولاق سالمادی وکوڭلگه یانارلق جواب قایتارمادی. شونلقدان خلیفه علی آنی حکومتکه قارشی قیام اینوچی دیه قاراب کوچله‌ب باش ایدرورگه قرار بیردی وحاضرلك کوره باشلادی. لاکن بختسزلککه قارشی مدینه خلقی آڭا عسکر بیررگه بیك‌اوك آشقوب بنمه‌دیله‌ر. حضرت علینڭ چن طرفدارلاری بولغان بنی هاشم نسلی وباشقا برنیچه یوز گنه کشیدن باشقا بوتون مدینه خلقی بو صوغشدا چیتده طوراسیلاری کیلدی. بوغنا توگل، بر قسم خلق حضرت عثماننڭ قانن دعوا قیلوب خلیفه‌گه قارشی بول طوتدیلار. اوشبو کشیله‌ر حضرت عثماننڭ چن دوستلاری وطرفدارلاری هه‌مده بنی امیه کشیله‌رینڭ آستدان قوتورتولارینا ایه‌رگان بعض بر عوام خلقی ایدی. اوشبو قان دعواسینا الوغ صحابه‌لاردان حضرت طلحه بله‌ن زبیرده قاتناشوب مسئله‌نی بیك آوراپتوب ییبه‌ردیله‌ر. آلار اوّلده‌ن‌اوك بیك اعتبارلی ونفوذلی صحابه‌لار بولوب، بایتاق‌غنا ایه‌رچنله‌ری بار ایدی. آلار حضرت علیگه بیعت بیرگان بولسالاردا «فتنه‌چیله‌رنڭ ئوتر وله‌رنده‌ن قورقوب، کوچله‌نوب بیردك؛ شونلقدان‌اول بیعت بیرو گه صانالمی» دیدیله‌ر. ام المؤمنین حضرت عائشه‌ده اوشبو فکرده ایدی. اول حضرت عثمان ئوترلگانده مکه‌ده حجده ایدی. آنڭ شوندی قزغانچ ره‌وشده ئوترلگانلگن ایشتکاچ غایت درجه‌ده قایغروب «آنی حقسز ئوترديله‌ر؛ آڭا ظلم ایتدیله‌ر؛ آنڭ قانن بولای قالدررغا یارامی؛ ئوترو چیله‌رینه تیوشلی جزا بیررگه کیره‌ك!» دیدی. خلیفه عثمان ئوترلو بله‌ن مروان وباشقا بنی امیه نسلی تیزره‌ك مکه‌گه قاچقان ایدیله‌ر. آلار حضرت عائشه‌نڭ شول سوزن ایشتکاچ مسئله‌نی بیك ایرکله‌ب قوبورتا باشلادیلار. آلارنڭ بوتون مقصدلاری بولغانچق صودا بالق طوتوب، خلیفه علینڭ کوچن صندرو واشن بوزو، شولای ایتوب خلیفه‌لکنی ئوزله‌رنده قالدرو ایدی. تیز آرادا بولارغا بایتاق‌غنا طرفدارلار اجییلدی. بوکار چایمن ئولکه‌سنده نامیستنیك بولوب طورغان «یعلی بن منیه» بوتون خزینه مالن اله‌کتروب مکه‌گه، حضرت عائشه‌گه کیلوب قوشلدی.

حضرت عائشه‌نڭ شوندی فکرده بولغانلقن ایشتکاچ طلحه بله‌ن زبیر حضرتله‌ری ئوزله‌رینڭ ایه‌رچنله‌ری بله‌ن مکه‌گه باردیلار. بولارنڭ بارسینڭ‌دا آوزندا «حضرت عثماننڭ قانن طلب ایته‌مز» دیگان سوز ایدی. بو سوز

توبکەرەك توشوب قاراغاندا حضرت علیگە قارشی باش کوتەرو ایدی. بولار مکەدە جیغان کوچلەری بلەن گنە بو مقصدلارن میدانغا قویارغا کوزلەری یتمەگانلکدەن عراقغا یونەلدیلەر. آندا طلحە بلەن زبیر حضرتلەرینك بایتاق طرفدارلاری بولوب، شولار بلەن کوچلەرن زورایتورغا طرشدیلار. عسکر طلحە وزبیر حضرتلەرینك قول آستندا بصرەغا باروب توشدیلەر. بولار اچندە بیك یاخشی دویەگە آتلاندرلغان «ام المؤمنین حضرت عائشە»دە بار ایدی. مروان وایبدەشلەری دە بولار آراسندا تش طرناق بلەن طرشوب یوری ایدیلەر.

بصرەدا بولار بیك نقلاب ئوزلەرینە طرفدار جییا باشلادیلار. بو وقت بصرە والیسی «عثمان بن حنیف» دیگان کشی ایدی. اول خلیفە علیگە بیك اخلاصلی کشی بولوب، خلقنی ئوز طرفینا آوشدررغا طرشدی. شولای ایتوب بصرە خلقی ایکیگە بولندی. بر تون قان دعوا ایتوچیلەر کینەتدەن غوبیرناطورنك ئویینە هجوم ایتوب آنی اسیر آلدیلار. شهردە کوب ئوترولەر بولدی. شول وقت غوبیرناطوردا نق قینالدی، صاقال وچەچلەری یولقغالاندی، آخردا اول ئوز ایەرچنلەری بلەن شهردەن سورلوب چقدی. بو وقتلاردا خلیفە علی بولارغا قارشی عسکر بلەن عراقغا یاقنلاشوب کیلە ایدی. اول غوبیرناطورینك شول رەوشچە سورلوب کیلگانلگن بلگاچ بیك آبدراب قالدی. شونلقدان اول «ذوقار» دیگان یيردە طوقتارغا مجبور بولوب، کوفەگە ئوزینە یاردەم بیرولەرن ئوتنوب ایلچیلەر یيبەردی. بو وقت کوفەدە غوبیرناطور «ابو موسی الأشعری» اسملی الوغ صحابە ایدی. اول خلقن ایکی یاقغادا برتیگز قارارغا وئوز آرا صوغشقا قاتناشماسقا دیمەسەدە، خلیفەنك ایلچیلەری اوغلی حسن بلەن الوغ صحابە «عمار بن یاسر» نك، هەمدە قادسیە قهرمانی «قعقاع»نك طرشولاری آرقاسندا کوفە خلقی خلیفە یاغن طوتدیلار. ابو موسی حضرتلەری کوفەنی تاشلاب کیتەرگە مجبور بولدی. اوشبو وقت خلیفەنك ایلچیلەری خلیفەنك موندان صوك کوفەدە طوررغا بولغانلغن اعلان قیلدیلار.

بوندان صوك خلیفە علی بصرەغا ایلچیلەر یيبەروب قان دعواقیلوچیلارنی کیلشورگە وقان توگودەن صاقلانورغا ئوندەدی. باشدا تگیلەر کیلشورگە کونەر کبك بولسالاردا، طورا بارا اشلەر هامان سونلەباردی. بو وقت ایندی خلیفە علی ئوزی بلەن کیلگان، کوفە، بصرە وباشقا یيرلەردە جیيلغان یکرمی مکلەب عسکری بلەن بصرەغا یاقن بر یيرگە اورنلاشقان ایدی. تگیلەردە اوطوز مکلەب عسکر بلەن بولارغا قارشی اورنلاشدیلار. آخردا کیلشورلك بولماغاچ ایکی آرادا بیك قاطی صوغش باشلاندی. تگی یاق عسکرنك باشندا آنامز عائشە، طلحە وزبیر حضرتلەری، بو یاق عسکر باشندا خلیفە

علی، الوغ صحابه عمار بن یاسر، عبدالله بن عباس‌لار طورا ایدی. بر وقتلار برجان بر تن بولوب، ایران مملکتن یقفان، کسری یزد جردنڭ شانلی تاجن باشندان اوچوروب توشورگان اوشبو قهرمانلارنڭ، بر بر ینڭ یاقالارینا یه‌بشوب یانولاری ئه‌یتوب بترمه‌سلك بر کوڭلسز واقعه ایدی. صوغش غایت درجه‌ده قزو وقانلی بولدی. هر ایکی یاق افراط درجه‌ده بهادراق بل‌ن صوغشدیلار. حضرت عائشه دویه ئوستنده، یه‌شچیك صمان بر نه‌رسه‌ده اوطوروب شوندان ئوز یاغن صوغشقا قزقدرا ایدی. خلیفه عسکری نیچك‌ده آنی اسیر توشورورگه تل‌دیل‌ر. لاکن آنی چولغاب آلغان عسکر آنی بیك‌نق صاقلاغانلقدان یاقن باروب بولمی ایدی. آخردا خلیفه عسکرنده‌ن برسی دویه‌نڭ آیاقلارن کیسوب تاشلادی. دویه یغلغاچ، خلیفه عسکری حضرت عائشه‌نی اسیر توشورورگه موفق بولدی. بوندان صوڭ تگی یاق عسکر جیگلوب قاچارغا مجبور بولدی.

اوشبو صوغش هجرتده‌ن ٣٦ نچی یلدا، جمادی‌الاولی آیندا بولدی. بو صوغش حضرت عائشه آتلانغان دویه اسمی بل‌ن تاریخدا «جمل صوغشی» دیب یورتل‌در. بو صوغشدا طلحه حضرتل‌ری ئوترلدی. زبیر حضرتل‌ری صوغش اورتاسندا تاشلاب کیتکان ایدی، یولدا بره‌و آنی آکسزدان ئوتردی. بوصوغشدا خلیفه علی طرفندان بیك‌نق قهرمانلقلار کورسه‌تکان کشی «الاشتر» بل‌ن قعقاع ایدی. جمل صوغشندا ایکی یاقدان اون مڭل‌ب کشی قرلغانلغن سویلیل‌ر. صوغش بتکاچ خلیفه علی، آنامز عائشه‌نی بیك حرمتل‌ب مکه‌گه اوزاتدردی. اول مکه‌ده حج قیلغاچ مدینه‌گه قایتوب بوندان صوڭ طنچ‌غنا یاندی. حضرت عائشه‌نڭ صوڭندان اوشبو اشینه ئوکنگانلگن سویلیل‌ر.

← خلیفه‌لك نزاعه‌سی و صفین واقعه‌سی.

جمل واقعه‌سندان صوڭ خلیفه علی کوفه‌گه اورنلاشدی. موندان صوڭ ایندی سوریه‌ده‌ن باشقا بوتون مملکت و شول جمل‌ده‌ن براقداغی مصر ئولکه‌سی‌ده آنی خلیفه تانیدی. ایندی آڭا نامیستنیك معاویه‌نی باش ایدروب سوریه‌نی گنه ئوزینه قاراتاسی قالدی. حالبوکه بو غایت درجه‌ده آور بر اش ایدی. چونکه نامیستنیك بوتون کوچی بل‌ن آڭا قارشی طورورغا حاضرل‌نه ایدی. اول خلیفه عثمانڭ یاقنی بولغانلقدان آنڭ قانن طلب ایته‌رگه ئوزن بورچلی صانی وشول قان دعواسی بهانه‌سی بل‌ن ئوزینه استقلال آلورغا تلی ایدی. حضرت عثمان ئوترلو بل‌ن خلیفه بیکه نائل‌ه، آڭا آنڭ قانلی کولمه‌گن، یولقنغان صاقال بورتکل‌رن و ئوزینڭ کیسلگان بارماقلارن ییبه‌رگان ایدی. حضرت معاویه، خلیفه‌نی ئوتروچیل‌رگه و شونڭ آرقاسندا خلیفه علیگه سوریه خلقینڭ آچوون قابارتو اوچون بو نه‌رسه‌ل‌رنی دمشق مسجدینه ئویدروب ئاقدان تماشا قیلدردی. بونی کوروب، خلق غایت درجه‌ده هیجانغا کیلدی.

شولای ایتوب اول اۆلدەمدە ئۆزینە بیك اخلاصلی بولغان سوریە خلقن خلیفە علیگە قارشی بیك‌نق آیاقلاندردی.

بونك بلەن گنە قالمیچا اول مملکتنك تورلی ییرندە بولغان الوغ صحابەلارغا مکتوبلەر یازوب خلیفەنك قانن دعوا ایتو اوچون ئۆزینە یاردەمگە چاقردی. اول بولارنك آگا قرن قارایاچاقلارن بیك یاخشی بلە ایدی. لاکن بواشی بلەن اول، خلیفە علی‌گە قارشی طورودا ئۆزن حقلی ایتوب کورسەتورگە طرشدی. مروان، عبدالله بن عامر، عبدالله بن سعد کبك خلیفە عثمان زمانندا زور اورنلار طوتقان کشیلەر بوگا ایك باقن یاردەمچی بولدیلار. اول مصر ئولکەسن قولغا توشورگان مشهور قوماندان عمرو بن العاص‌نی‌دا ئۆزینە قاراتدی. بو ایسکیدەن بیرلی غایت درجەدە باشلیلق و عقللیلق بلەن ئۆزن تانتقان برکشی ایدی. اول ئۆز زمانینك ایك حیلەکار و ایك سیاسی کشیسی ایدی. اول نامیستنیك معاویە طرفینا کوچسەدە بوشقاغنا توگل، اش اش بولوب چقسا مصر ئولکەسندە مستقل نامیستنیك بولو شرطی بلەن کوچدی. مونا خلیفە علیگە، بیك کوب طرفدارلارغا، منتظم عسکرگە تایانغان اوشبو ایکی سیاسی ایرنی بوگەرگە تیوش ایدی. حضرت معاویە هیچ بر فرصتنی قاچرمیچا عسکر جیبا، ئۆزینە طرفدار کوبەیتە ایدی. اول، باشدا بر آز شبهەبلەنرەك اشکە باشلاسادا، جمل واقعەسی سببلی خلیفە علینك بر آز کوچی کیمی توشکاچ باطرلقن آرتدروب، امیدن زوراتیا باشلادی.

خلیفە علی پیغمبرنك یاقنی و کیەوی، صحابەلارنك ایك الوغلارندان بولو ئۆستینە زور شاعر، سوزگە غایت درجەدە اوستا و مثلسز بر قهرمان ایدی. لاکن آنك بر کیمچیلگی بار ایدی، کە اول تەگیلەر کبك سیاسی و حیلەکار توگل ایدی. بیگرەكدە درستن ئەیتکاندە اول حیلەلەر بلەن ماتاشونی کیمچیلك صانی وهەر وقت طوغری و آچق حرکت ایتە ایدی. مونا شولای حیلەسز وطوغری حرکتی آنك تەگیلەردەن جیکلوویتە سبب بولدی. خلیفە، جمل واقعەسی ئۆتکاچدە، حضرت معاویەگە مکتوب یازوب وایلچیلەر ییبەروب آنك ئۆزینە باش ایيوون طلب ایتدی. تگی بردە تایچانماسدان بوگا، خلیفە عثماننك یاقنی بولو صفتی بلەن آنك اورنینا ئۆزی حقلی ایکانلگن بیان ایتوب جواب قایتاردی. شونلقدان خلیفەگە چاراسز تگیکارگە عسکر بلەن یوررگە طوغری کیلدی. نامیستنیك معاویەدە بیك نق حاضرلك بلەن بوگا قارشی چقدی. شولای ایتوب ایکی عسکر عراق بلەن سوریە آراسندا، الجزیرە ئولکەسنك «صفین» دیگان ییردە بر برینە قارشی بولدی.

کوبدەن توگل‌گنە بر جان بر تەن بولوب، ایران و بیزانس دولتلەرن یقغان قهرمان عرب عسکرلەری حاضر ایندی بر بریذك بوغازینا یەبشورگە حاضرلەنوب

طورديلار. خلیفه علی عسکری جیتمش مڭ‌ب بولوب، آرادا مڭ‌ب صحابه وشولار
اچنده‌جیتمش‌ل‌ب بدر صوغشینه حاضر بولغان کشیل‌ر بار ایدی. نامیستنیك عسکری
سیکسان مڭ‌ب بولوب، آرادا، ایسکیده‌ن بیرلی اوگره‌تلوب کیلگان مڭل‌ر
منتظم عسکر بار ایدی. خلیفه عسکرینڭ آلغی فرقه‌سی قهرمان «مالك الاشتر»
قوماندا‌سندا، معاویه عسکرینڭ آلغی فرقه‌سی «ابوالاعود» اسملی قوماندان قول
آستندا ایدی. ابوالاعود عسکری یلغانی قهللارینا توشوروب خلیفه عسکرن صوغا
اینتکدردیل‌ر. خلیفه باشدا قان‌توکمیچه‌گنه کیلشونی امید ایتوب‌عسکرینه‌صوغشورغا
ایرك بیرمی طورا ایدی. تگیل‌رنڭ صونی قولغا توشورگانلکلرن ایشتکاچ، الاشترگه
هجوم ایته‌رگه قوشدی. قهرمان الاشتر، ابوالاعود عسکرن تیز آرادا چیکدروب
صونی ئوز قولینا آلدی. خلیفه هامان‌دا صوغشونی تل‌مه‌گانلکده‌ن معاویه عسکرینه
صودان فائدالانورغا ایرك بیردی. بو وقتلاردا خلیفه هامان‌معاویه‌گه ایلچیل‌ر بیبه‌ره،
ئوزینه باش ایبوگه اوندی ایدی. شولای ایتوب بر طرفدان ایلچیل‌ر یبیه‌رشو،
بر طرفدان آلغی فرقه‌ل‌رنڭ واق تویه‌ك به‌رشول‌ری بل‌ه‌ن اوچ آیلاب وقت ئوتوب
کیتدی. خلیفه‌نڭ بولای اشنی صوزووی صوغش نقطهٔ نظرندان بیك زور خطالق
ایدی. چونکه نامیستنیکنڭ بولای‌غنا باش ایبو احتمالی هیچ یوق‌ایدی. اول نیچك
بولسادا بختن صناب قاراپاچاق، بیرلسه آفتق چیکده‌گنه بیرله‌چه‌ك ایدی. مونا شوشی
اوزاق وقتلار اچنده نامیستنیك بیك کوب فائدا ایتوب تاشلادی. اول خلیفه
عسکرنده‌ن ئوزینه آوشورلق کشیله‌رنی تورلی وعده‌ل‌ر بل‌ه‌ن ئوزینه آوشدردی.
بولار نیچك‌ده عسکر آراسندا اوکمایسزلق چغارورغا طرشدیلار.

آخردا منا کره‌ل‌رده‌ن فائدا چقماغاچ خلیفه، عسکرینه هجوم باشلارغا امر
بیردی. بو وقت هجرتنڭ ۳۷نچی یلی، صفرنڭ برنچی کونی ایدی. آلتی کون
بره‌مل‌ب صوغشو، هه‌مده واق واق فرقه‌ل‌رنڭ به‌رلشووی بل‌ه‌ن ئوتدی. جیدنچی
کون گیچ ایکی یاق‌دا بوتون کوچل‌رن قویوب غایت قاتی صوغش باشلاندی.
ایرته‌سن صوغش غایت درجه‌ده قزدی. خلیفه مهاجر وانصار بل‌ه‌ن چولغانغان حالده
عسکرنڭ نه‌ق اورتاسندا ایدی. معاویه‌ده عسکرینڭ اورتاسندا بولوب، ئوزن
تاشلاماسقا آنط ایتکان اشانچلی بر فرقه بل‌ه‌ن صاقلانا ایدی. باشدا خلیفه عسکری
تگی یاقنی بیك نق قسرقلاب، آزغنا قالدی نامیستنیکنی قولغا توشورمه‌دیل‌ر.
شول وقت آنی صاقلاغان اشانچلی عسکر بیك قاتی قارشی هجوم یاصاب تگی یاقنی
چیکدردیل‌ر. اوشبو وقت عراق عسکری بوزولو درجه‌سینه بیتکان بولسادا،
باش قوماندان خلیفه‌نڭ، هه‌مده مالك الاشترنڭ قهرمانلقلاری آرقاسندا باکادان

غیرت آلوب یاکادان هجومگه باشلادی. معاویه عسکری شول قدر مشکل حالده قالدی، که اول ئوزی قاچو اوچون آطن حاضرلەب کنه طورا ایدی. تارتش هامان‌دا بارا، بر بر یاقنڭ بیزمەنی، بر بر یاقنی باصا ایدی. شول آرادا الوغ صحابه «عمار بن یاسر» ئوترلوب خلیفه گه ئەیتوب بتمەسلك بر قایغی طودی. اول خلیفەنڭ ایڭ اخلاصلی طرفداری بولوب، معاویه و عمرو بن العاصلارغا افراط درجەده آچولی ایدی. بیك اولغایغان بر قارت بولووینا قارامیچا اول آرسلان کبك غیرت بلەن صوغشا، آلدینا کیلگان بر کشینی تەگەرەتە بارا ایدی.

حضرت عمار ئوترلگاچ خلیفه عسکری تاغن‌دا آچو بلەن صوغشا باشلادیلار. اوشبو هجوم وقتندا خلیفه، معاویەنی کوروب «نی اوچون ایکی کشی فائداسی اوچون بو قدر مسلمان قانی توگەمز. ئەیدە، چق مینم بلەن صوغشقا! قایسیمز جیڭسه شول خلیفه بولور!» دیب تگینی صوغشقا چاقردی. صنالغان قهرمان بلەن قارا قارشی صوغشورغا معاویه البته بارمادی. ١٠ نچی صفردا ایرتەن صوغش عجائب رەوشده قزوب کیتدی. ایندی قایسی بولسادا بر یاقنڭ یازمشی حل قیلناچاق کبك کورله ایدی. قهرمان «مالك الاشتر» آتلی عسکر بلەن قانی هجوم یاصاب تگی یاقنی بیك اوڭغایسز حالگه قالدردی، مونی کورگاچ خلیفه جەیەولی عسکر بلەن صوڭغی مرتبه قطعی هجومگه کرشدی. ایندی آڭلاشلدی، که تامیستنیڭ عسکری تمام جیڭلەچەك. مونا شول وقتداغنا تامیستنیڭ عسکرنده سونگیلەرگه بیك کوب قرآنلار کوتەرلوب «قایچانغا قدر صوغشامز ایندی. یتەر ایندی بر برمزنڭ قانن توگو. مونا بز سزگه قارشی قرآن قویامز. طوقتیق، بارمزدا شول قرآن حکمینه قایتیق!» دیگان تاوشلار ایشتلدی. بو عمرو بن العاص طرفندان اویلانغان بر حیلە ایدی. اول عراق عسکرندەگی کشیلەرنڭ کوبیسی صوفی، تقوا، دنیادان قول سلکگان، قرآننی بیك حرمت ایته طورغان کشیلەر بولغانلقدان قرآنغا قارشی صوغشماسلار دیب اویلی. هەم شول آرەدا جیڭلو اسمن کوتەرودەن قوت‌لاچاقلارینا کوزی بیته ایدی. هەم شولای بولدی‌دا. سونگی باشلانغان سلکنگن کلام شریفلەرنی کورو بلەن ئەلبگی آرتق دیندار کشیلەر خلیفەنڭ صوغشنی طوقتاتوون صوری باشلادیلار: «قرآن حکمینه راضیمز دیب ئەیتەلەر بیت. قرآنغا قارشی نیچك قلچ کوتەرەمك کیرەك» دیدیلەر. خلیفه بولارغا آلارنڭ قرآن کوتەرولەری بر حیلەگنه بولغانلغن، ئەگەرده چندان اوق آلار کیلشو یاغندا بولسالار ئەللە قایچان کیلشورگه تیوشلکلەرن، آلاردان ناچارلقدان باشقا اش کوتەرگه یاراماغانلغن سویلەسەده، تگیلەر قبول ایتمەدیلەر. عسکر آراسندا معاویەنڭ وعدەلەرینه، مکافاتلارینه کوز

بـکـکان صاتلق کشیلەرنڭ بولووی اشنی بیگرەك دە بوزدی. بولار صوغشنی طوقتاتونی بیگوەك نی طلب ایتدیلەر. صوغشنی طوقتاتماغاندا ئوزن ئوتروده‌ن‌ده کیری ط‌ەرمابابچاقلارن سویلەدیلەر. شونلقدان خلیفه چاراسز صوغش حرکتن طوقتاتورغا امر بیردی. مونا شولای ایتوب عمرو بن العاصنڭ حیلەسی آرقاسندا خلیفه شول قدر نی جیکوویننڭ فائداسن کوره آلمیچا قالدی.

صوغش حرکتی طوقتاتلغاچ ایکی یاقدان ایلچیلەر کیلوب نیچوك کیلشو طوغریسندا ...دا کرەلەر باشلاندی. تگی یاق «مونا ایکی یاقدان‌دا برەر وکیل بیلگیلیك؛ شولار نیمندی قرارغا کیلسەلەر شوڭا راضی بولورمز!» دیدیلەر. تکلیف قبول ایتلدی. تگی یاق عمرو بن العاصنی وکیل ایتوب بیلگیلەدیلەر. خلیفه عسکری «ابو موسی الاشعری»نی حەکم اینەسیلەری کیلدی. بو کشی الوغ صحابه بولسادا، بیك صاف کوڭللی، حیله بلمی طورغان بر کشی ایدی. بوعنا توگل، اول، خلیفه‌گه بر آز قرن قاری ایدی. شونلقدان خلیفه باشدا آنی وکیل ایتوگه یاقن‌دا کیلمەدی. آخردا خلقنڭ بیك نق بەیلەنگانلکلەرن کورگاچ چاراسز قبول ایتدی. معاویەنڭ اوڭ قاناتی بولغان حیلەکار عمرو بن العاصقا قارشی صاف کوڭللی، حیله بلمی طورغان، آنڭ صوڭندا ئوزینه بیك صالقن قاری طورغان ابو موسی الاشعرینڭ وکیل بیلگیلەنووینه راضی بولو خلیفەنڭ غایت درجەدە زور خطاسی ایدی. ایکی وکیل ۳۰ نچی یل رمضان آیندا سوریه بلەن عراق آراسندا «دومة الجندل» دیگان یبردە جیلورغا بولدیلار. شول رەوشچە اوچ آیدان آرتق صوغشوب، نیقدر قان توککان خلیفه عسکری بیك زور اش بترگان توسلی عراققا قایتوب کیتدی. تامیستنیك بلەن عمرو بن العاص باشقا امیدلەر بلەن طولغان حالدە ئوزلەرینڭ «دمشق» لەرینه یونەلدیلەر. اوشبو صوغش تاریخدا «صفّین صوغشی» دیب مشهوردر. بو صوغشدا سوریه عسکرندەن ۴۰ مڭ، عراق عسکرندەن ۲۵ مڭ کشی قرلدی.

دومة الجندل قراری وحضرت معاویەنڭ استقلال کسب ایتووی.

اقلدەگی قرار بوینچا ایکی حەکم رمضان آیندا دومة الجندلگە کیلدیلەر. بولارنڭ قرارلارن طـڭلاو اوچون ایکی یاقدان‌دا دورتەر یوز کشی حاضر بولدی. معاویه دومة الجندلگە ئوزی کیلسەده، خلیفه علی کیلمەدی. باشدا ایکی وکیل ئوز آرا یەشرن کیڭاش ایته باشلادیلار. عرب تولکیسی حضرت عمرو، ئوزن افراط درجەدە بی‌طرف کورسەتورگە طرشاوتگینڭ سرن بلو اوچون باوریناتوشه ایدی. ابو موسی حضرتلەری «مینەچه بولارنڭ ایکیسن‌دە خلیفەلکدەن توشوررگەدە، خلیفه

مابلاونی خلقنڭ ئوزینه تابشررغا کیره‌ك!» دیدی. عمرو بن العاصقا شول‌غنا کیره‌ك ایدی‌ده. اول «بیك یاخشی فکر سویله‌دڭ. ئوز آرا قان توگوله‌رنی بترو اوچون شوندان‌دا باشقا یول یوق. مین بو فکرنی ایکی قوللاب قبول ایتەم» دیدی. ایندی قرارنی خلقغا اعلان قیلاسی‌غنا قالدی. عمرو بن العاص‌نڭ اوشبو فکرنی قبول ایتووی تنگینی آلداو اوچون گنه بولغانلقدان ایك باشلاب تنگینی منبرگه منده‌رەسی کیلدی: «مین بیك ایسکیده‌ن اسلامیتنی قبول ایتکان کشیسڭ؛ پیغمبرنڭ الوغ صحابه‌سیسڭ سینده‌گی فضیلتلەر مینده یوق؛ شونلقدان سینده‌ن اوزوب سوز سویله‌و میڭا اویات» دیدی. ابو موسی حضرتله‌ری ئوزینڭ قابقانغا توشکانن بلمیچه منبرگه مندی. بوتون خلق «یاخدای، ایندی‌نی بولا!» دیب صبرسزلق بله‌ن تنگینڭ سوزن کوتوب طوردیلار.

عراق وکیلی بوشقا قان توگوله‌رنی طوقتاتوطوغریسندا بیك اوزون خطبه سویله‌گانده‌ن صوڭ «مونا بز بو ایکی کشینڭ ایکیسن‌ده اش باشندان توشوررگه قرار بیردك. سز بولاردان باشقا ئوز کوز تله‌گان کشینی خلیفه صایلا کز. مین شوشی ساعتده‌ن علینی‌ده، معاویه‌نی‌ده خلیفه توگللەر دیب اعلان قیلام!» دیدی. موندان صوڭ عمرو بن العاص منبرگه منوب «بونڭ نی سویله‌گانله‌رن ایشتدکز. اول ئوز خلیفه‌سن خلیفه‌لکده‌ن توشوردی. بو فکرگه مین‌ده قوشلامن، مین‌ده آنی خلیفه‌لکده‌ن توشوره‌من. اما ئوز ایده‌شم معاویه‌نی خلیفه عثمان اورنینا اوطوررغا ایڭ موافق کشی دیب بلەم. هه‌م آنی شوشی ساعتده‌ن خلیفه ایتوب اعلان قیلام!» دیدی.

موندی بیك سیره‌ك بولا طورغان قزقلی صحنه‌نی کوروب ایکی یاق‌دا بیك آپدراب قالدیلار. خلیفه یاغنداغی کشیله‌ر ئوز وکیله‌رینڭ بو درجه‌ده نق آلدانووینا چامادان طش بورچلدقلاری حالده، تنگی یاق خلق ئوز وکیله‌رینڭ ئوتکنلك وحیله کارلغینا تاڭ قالوب شادلقلارندان تبریکله‌رینه صیییشا آلمادیلار. هه‌ر طرفدان نامیستنیکه خلیفه‌لك بله‌ن تبریکله‌ر یاغرادی. ابو موسی حضرتله‌ری بو درجه‌ده نق آلدانوویڭ اویاطندان جیرتیشگینه کررلك بولدی. اول عمرو بن العاص‌نی بیك آور سوزله‌ر بله‌ن اوروشقاندان صوڭ، موندان صوڭ کشی کوزینه کورنورگه اویالوب مکه‌گه، یالغزلقدا یه‌شەر اوچون کیندی. عرب شاعرله‌ری ابو موسی‌نڭ اوشبو آلدانوون شعرلارغا کرتوب بوتون عربستانغا تاراتدیلار.

ئوز ئوزنده‌ن بیلگیلی، وکیله‌رنڭ اوشبو قرارلاری حقسز قرار ایدی. شونلقدان خلیفه و طرفدارلاری بو قرارنی قبول ایتمیچه یا کادان معاویه‌گه قارشی تش قایرارغا طوتوندیلار. خلیفه آفرناق بله‌ن بولسادا، صفین صوغشی کبك یاکادان بر صوغشقا حاضرله‌نه باشلادی. حضرت معاویه ایسه وکیله‌رنڭ اعلانندان صوڭ

ئوزىن خلىفه دېب ئاتاي باشلادى. اولدا بيك نقلاب آندى موندى احتمالگه قارشى حاضرلك كوره باشلادى. اوزاقلامى آنڭ عسكرى تورلى يىرلەرگه هجوملەر ياصاب خليفەنڭ خلقىن طينچسزلى باشلاديلار. عراقدا خليفەگه قارشى «خوارج» ديگان بر فرقه چقوب مملكتنى بيك طينچسزلاندرا باشلادى. شولاى ايتوب آنڭ كوچى كوندەن كون كمەيه باردى. ئه حضرت معاويەنڭ كوچى كوندەن كون آرتاغنا باردى. هجرتنڭ ۳۸ نچى يلندا اول مصرنى دا ئوز قولىنا كيچردى وعمرو بن العاص موندا ناميستنك بولوب تمام ئوزى بلگانچه اداره قيلا باشلادى. اول ۴۳ نچى يلغا قدر شوندا ناميستنيك بولوب، دنيادەن ايسه نلەشدى. خليفه على زاماندا معاويەنى بتراش ايدرودەن امىدىن ئوزمى، زاماندا حلقى آنڭ بلەن صوغشورغا قزقدرا ايدى. سوريه بلەن مصر حضرت معاويه قولندا بولسالاردا، آندان باشقا اولوغ عربستان دولتى آنڭ قولندا ايدى. لاكن بازمش آڭا وفاسزلق قيلدى. معاويەگه قارشى نق حاضرلك كورگانده گنه برخائن طرفندان ئولتروب، باشلاغان اشىن اورتاقدا قالدروب دنيادان كيچدى.

خوارج فرقەسى و خليفه علينڭ ئولترلووى.

صفين صوغشى طوقتالوب، ايكى آراداغى اختلافنى ياتشدرو اوچون وكيللەر بيلگيلەنگاچ، خليفه عسكرى آراسندا بو اشكه راضى بولماغان كشيلەر كيلوب چقدى. آلار «خليفه حقلق طرفندا بولا طوروب نى اوچون حقسز باش كوتەرگان معاويه بلەن كيلشورگه رضا بولا. بو بيك زور عيب، كيچميلك. بو خليفەلكنڭ درجەسن توشورو بولا» دييشه باشلاديلار. حضرت على بولارغا «سز بيت بو اشكه ئوزڭز مينى مجبور ايتدڭز. مين باشدا بوڭا كونمەگان ايدم» ديدى. نگيلەر «سين قوامدەن قورقوب بوڭا راضى بولدڭ. سين خليفه بولورغا مستحق كشى توگلسڭ. بولاى حقارتلى اشكه كونو زور گناه، سين توبه قيلورغا تيوشسڭ» ديديلەر. بو فكر عسكر آراسندا بيك تارالوب كيتوب خليفەنى بيك اوڭغايسز حالده قالدردى. آلار آڭاردان ئەليگى قرارنى بوزوون ويا آڭاردان معاويەگه قارشى بوروون طلب ايتديلەر. خليفه وعدەنى بوزارغا البته راضى بولمادى. شوندان صوڭ بولار عسكردەن آيرلوب، كوفەگه كرميچه شوڭا ياقن «حروراء» ديگان بر آولغا اورنلاشديلار. بولارنڭ صانى ۱۲ مڭ ايدى. بولار «بز قرآن بوينچا يورمەگان خليفه وطرفدارلارى بلەن برگه بولور حالمز يوق. آلار ياندان چقامز، آيرلامز» ديديلەر. شوننڭ اوچون ده بو فرقەگه «خوارج» ديلەر.

باشدا خلیفه علی بولار بلەن بیك یەوشاق معامله قیلدی ئوزلەرن وعظلەب، ئوگتلەب بایتاغن فکرلەرندەن کیری قایتارغدا موفق بولدی. لاکن دومة الجندلگی هقسز قراردان صوڭ بولار بیگروەك ده قوتورنوب کیتدیلەر. معاویەگەدە، حضرت علیگەدە «حق یولدان یازغان کشیلەر» دیب قارادیلار. تگینیدە، مونیدا خلیفه دیب تانیمادیلار. ئوزلەرینه «عبدالله بن وهب الراسبی» دیگان برەونی خلیفه صایلاب هاضرگی بغدادنڭ شمالنده «نهروان» دیگان یرگه اورنلاشدیلار. موندان صوڭ ایندی بولار آچقدان آچق خلیفەگە قارشی یول طونوب اسلام مملکتن اوکغایسز هالده قالدردیلار. بولار حضرت عثمانغادا، خلیفه علیگەدە طوغری یولدان یازغان کشیلەر دیب قاریلار وکورگان بر کشیدەن شولار طوغریسندا فکرن صوربلار، ئەگەردە آزغنا آلار طوغریسندا یاخشی سوز سویلەسه آنی ئوترە ایدیلەر. شولای ایتوب آلار تیره یاقدا گل بولگونلك یاصی باشلادیلار.

دومة الجندل قراردان صوڭ خلیفه علی بیك کوب عسکر جیبوب یاکادان معاویەگە قارشی چقارغا حاضرلەنگان ایدی. شول وقتلاردا تگیلرنڭ آرتق ولباصارلق قیلغانلقلارن ایشتکاچ، ئوزمز کیتکاچ بولار هیچ بر خاتون وبالالارمزنی قالدرمی قروب بترورلەر دیب آلارغا بورولدی. باشدا تگیلرگه وکیللەر ییبەروب بیك قاتی ئوگتلەدی. شونلقدان بایتاغیسی فکرلەرندەن قایتدیلار. بیك کوبیسی کوچلی عسکردەن قورقوب تیرە یاق تاولارغا قاچوب بتدیلەر. بر مڭ سیکز یوزی خلیفەگە بیك قاتی قارشی طوردیلار. شولقدان خلیفه بولار بلەن صوغشورغا مجبور بولوب بونونیسن قلچدان کیچردی. بو واقعه ٣٧نچی یلدا، شوالنڭ برنچی آینا سندا بولدی بوکا تاریخدا «نهروان واقعەسی» دیلەر. اوشبو واقعەدان صوڭ قاچوب قالغان خوارج فرقەسی بیك نق آچوغا کیلدیلەر. خلق آراسندا ئوزلەرینڭ فکرلەرن بیك نق تاراتوب تاغن‌دا کوچەیوب کیتدیلەر وهەر وقت خلیفەگە اوکغایسزلقلار چقاروب طوردیلار. صوڭراق خوارج فرقەسی اسلام دینی دائرەسندە ئوزلەرینه آیرم بر «مذهب» یاصادیلار. بولارنڭ فتنەلەری بر عصردان آرتق تارتلوب اسلام دولتینه بیك قیمتکه توشدی.

مونا شوشی خوارج فرقەسی خلیفه علینڭ دنیادان کیچوویندە سبب بولدی. شویله، که بولار نهروان واقعەسندان صوڭ خلیفه علیگە، هەمدە معاویه بلە عمرو بن العاصقا قارشی آرتق درجەدە دشمانلاشوب کیتدیلەر: «بولار اوچیسیدە فتنه باشلقلاری. بو قدر قانلار شولار آرقاسندا توگلدی. بولارنی ئوترمیچه طناچلق توگلمز» دیب آلارنی ئوترگه قرار بیردیلەر. حضرت علینی ئوترو اوچون «عبدالرحمن

بن مُلْجم» معاویه‌نی ئوترو اوچون «البُرك بن عبدالله»، عمرو بن العاصنی ئوتورگه «عمرو بن بَکْیر» بیلگیلەندی. بولار بوتونیسی بر کون، بر وقتدا بولارنی ئوتورگه بولدیلار. عبدالرحمن کوفه‌گه باروب، ایرته نماز ینا کیتوب بارغان خلیفه‌گه آغولانغان قلچ بلەن چابدی. خلیفه اوشبو جراحتدەن ایکنچی کون دنیادان کیچدی. شول وقت «البرك بن عبدالله» معاویه‌گه قلچ بلەن چابساد‌ا، ضرر تیدره آلمادی. عمرو بن العاص ایسه اول کون آورو بولو سببلی ایرته نماز ینا مسجدکه چقماغان، ئوز اورنینا پالیتسا باشلغی «خارجه»نی ییبەرگان ایدی. عمرو بن بکیر، عمرو بن العاص دیب اوشبو کشینی ئوتردی. مونی عمرو بن العاصغا طوتوب آلوب بارغاچ «مینی کمگه کیتردکز؟» دیب صورادی. «عمرو بن العاصقا کیتردك» دیگاچ آپتراب قالدی. «صوڭ مین کمنی ئوتردم؟» دیدی، «سین خارجه‌نی ئوتردك» دیدیلر. شوندان صوڭ بو «مین عمرو بن العاصنی ئوترمه‌کچی ایدم، الله خارجه‌نی ئوتورگه تلەگان ایکان» دیدی. اوشبو کشیلەرنڭ اوچیسی ده ئوترلدیلەر. اوشبو واقعه هجرتدەن ٤٠ نچی یلدا، رمضاننڭ اورتالارندا ایدی. شولای ایتوب خلیفه علی ده اوْلگی ایکی ایبده‌شی کبك قزغانچ رەوشده دنیادان کیچدی.

خلیفه علی قریشنڭ بنی هاشم نسلندەندر. اول رسول‌الله‌نڭ آتاسی بلەن بر طوغان آغاسی ابوطالبنڭ اوغلیدر. پیغمبرمز آڭا فاطمه اسملی قزن بیردی. اول صحابه‌لارنڭ ایڭ الوغلارندان صانالادر. اول صبی چاقدا اوق اسلام دینن قبول ایتدی. اول رسول‌الله ئویندەتربیه‌لەنگان و جاهلیت پچراقلاری بلەن هیچ بر بویالماغان کشیدر. اول افراط درجه‌ده قهرمان بر کشیدر. پیغمبر زمانندا بولغان صوغشلاردادا، ئوزی خلیفه بولغاچدا اول بیك زور قهرمانلقلار کورسه‌تدی. اول بیك شه‌ب خطیب، بیك الوغ شاعرده ایدی. آنڭ سوزلەری، خطبه‌لاری خلقغا افرا درجه‌ده تأثیر ایته طورغان ایدی. اول بیك صوفی، تقوا، دنیادان واز کیچکان بر کشی بولو ئوستینا بیك الوغ عالم‌ده ایدی. آنڭ حکمتلی سوزلەری، خطبه‌لاری، شعرلەری تلدەن تلگه سویلەنوب کتابلارغا یازلوب قالغان. آنڭ خلیفه‌لگی دورت یل طوقز آی بولوب، وفات بولغاندا ٦٣ یه‌شنده ایدی. حضرت علینڭ ئوزندەن صوڭ بر نیچه بالاسی قالوب شولار اچنده حسن، حسین و محمد (ابن الحنفیة) لەر بار ایدی.

امویه دولتی

معاویه بن ابی سفیان.

حضرت علی ئوترلگاندەن صوڭ آنڭ طرفدارلاری، اورنینا ئولگەن اوغلی حضرت حسن‌نی خلیفه صایلادیلار. بو وقتلاردا قیس بن سعد اسملی قوماندان قول آستندا قرق مڭلەب عسکر سوریه‌گه بوررگه طورا ایدی. حضرت حسن بیك اوك غیرتلی کشی توگل ایدی. اول، صوغشچان، قهرمان وغیرتلی آناسن جیڭگان معاویه بلەن یاقالاشا آلماسلغن بلگانگه کوره واورغا کیرەك آنڭ بلەن کیلشو اویندا ایدی. لاکن بعض بر عقل ایەلەرینڭ بو فکره بیك قارشی طورغانلقلارن کورگاچ اول صوغشقا چقدی. قیس عسکری ... چقغاندا معاویه عسکری‌دە بوڭا قارشی بولغان ایدی. اوزاقلامی خلق آراسندا قوماندان قیس ئوترلگان دیگان بر خبر چقدی. مونا شوندان صوڭ حضرت حسن معاویه‌گه ایلچی یبەروب آنڭ بلەن کیلشورگه بولغانلغن بلدردی. معاویه بونی البته ایکی قوللاب قبول ایتدی. (٤١ ه) صلح شرطلاری بوینچا حضرت حسن خلیفەلکنی تاشلی، بوندان صوڭ معاویه خلیفه بولورغا، حضرت علی وطرفدارلارینا، شولایوق خلیفه عثمان فتنەسینه قاتناشقان کشیلەرگه تیلمەسکه، حضرت حسن‌گه خزینەدەن کیچنورلك معاش بیراوب طوررغا، هەمده معاویه ئولگاچ خلیفەلك آڭا کوچەرگه بولدی. مونا شولای ایتوب حضرت حسن آناسی بلەن دورت بیش یل یاقا یاقاغا کیلوب صوغشقان بر کشیگه ئوز اختیاری بلەن خلیفەلگن تابشردی. بوندان صوڭ اینڈی بوتون مملکت حضرت معاویەنی خلیفه تانیدی. حضرت علی مخلصلاری، ایکنچی تورلی ئەیتسەك «شیعەلەر» حضرت حسن‌نڭ اوشبو اشن برده باراتمادیلار؛ بونی ئوزلەرینه وپیغمبر فامیلیاسینا زور عارلك صانادیلار. حضرت حسین‌ده شول فکرده بولوب آغاسن بیك قاتی شلتەلەدی. حضرت حسن‌نڭ خلیفەلك سورووی بیك آز بولغانلقدان اول «خلفاء راشدون»دان صانالمیدر.

مونا موندان صوڭ اینڈی امویلەر دوری باشلانا. امویه‌دولتینڭ برنچی حکمداری بولغان اوشبو معاویه، یوغاریدادا ئەیتلگانچه افراط درجەده عقللی، باشلی، آور صبرلی، سیاسی واداره‌گه اوستا بر کشی ایدی. اول بیك آورلق بلەن قولینا آلغان حاکمیتن نفتو طوغری بسندا افراط درجەده غیرت بلەن اشکه کرشدی. بوتون مملکت حاضر آنی خلیفه تانیسالاردا، آنی کوره آلماغان وآڭا آچولی کشیلەرنڭ ایسه‌بی صانی یوق ایدی. مونا اول ئوزینڭ اداره‌گه اوستالغی آرقاسندا تیز آرادا خلقنڭ فکرن

ئوز یاغینا آوشدردی. پیغمبر واۋلگی خلیفه‌لەر زماننداا اعتبار تابقان الوغ صحابه لارنی والوغ مأمورلەرنی آچق یوز، یاخشی سوز و گوزەل معامله‌سی بلەن ئوزینه فاراندی. آنچا بلەن بو گەرگه تیبش کشیلەرگه آنچانیدا ژەللەمه‌دی. ایندی یاخشیلق بلەن بروده ایبکه کیتره آلماغان کشیلەرگه قامچی و قلچ بلەن ادب بیرودەن‌ده تارتنمادی. شولای ایتوب کوب وقتلاردان بیرلی چوالش میدانی بولوب کیلگان مملکتده یاخشوق طنچلق وترتیب اورنلاشدی. هجرتنك ٤٩نچی یالندا حضرت حسن وفات بولغاچ معاویه بیگەلك‌ده ایرکن صولش آلوب، ایندی ئوزی اوچون گنه توگل قامیاسی اوچون‌ده طرشا باشلادی.

حضرت معاویه خلیفەلكنی تالاب آلغان بر کشی بولوب، خلفاء راشدون درجه‌سنده عدل اداره قیلا آلماسادا، کوبدەن بیرلی چوالش اویاسی بولوب کیلگان مملکتده ترتیب وطنچلق اویوشدرووی سیبلی ماقتاوغا تیوشلی کشیدر. اول فتنه اوچاغی بولوب کیلگان عراق خلقن یمسی کیك یوانوب تاشلادی. باشدا بصره‌دا غوبیرناطور بولوب، صوڭندان بوتون عراق وایران ئولکه‌سنده نامیستنیك تعیین ایتلگان «زیاد بن سمیّه» غایت درجه‌ده قاتی قوللی وترتیب سویوچەن بر کشی ایدی. اول سوز بلەن ایبکه کیلگانلەرنی ئوگت ونصیحت بلەن، سوز قاتٔدا بیرمه‌گان کشیلەرنی آصدروب کیسدروب ئوز قول آستندا بولغان یيرلەرنی تمام طنچلاندردی. آنك نامیستنیكلگی زماننداا یيرگه توشوب قالغان باونی غنا آلورغادا جسارت ایتە آلمی ایدیلەر. اول ئوزی‌ده «خراسان یولنداا برەونك بر برنەرسه‌سی توشوب قالسادا مین آنی بلمی قالمیم» دیه طورغان ایدی. درست، زیاد بیك نق قاطیلقلار قیلدی، بایتاق کوز یه‌شلەرن آغزدی. لاکن اول وقتدا شولای ایتمی ممکن توگل ایدی. زیاد خوارج فرقەلەرینه‌ده بر نیچه مرتبه‌لەر عسکرلەر بیبەروب، اویالارن طوزدردی وبونك بلەن مملکتکه ئیتوب بترەسلك خدمت ایتدی. اول شیعه‌لەرگه قیملدارغادا ایرك بیرمه‌دی. مونا شوشی کشی معاویەنك اوك قاناتی بولوب، شرق ئولکه‌سنده آنك‌ها کمیتن نغتقان کشیدر. زیاد ٥٣نچی یلدا وفات بولغاچ آنك اورنینا آنك اوغلی «عبید الله بن زیاد» نامیستنیك بولدی. بودا آتاسی کبك اوك غیرتلی هەمده قاتی قوللی بر کشی ایدی. اول‌دا اداره خصوصنداا آتاسی یولنداان باردی. حضرت معاویه مملکتده ترتیب وطنچلق اورنلاشدرغان کبك، یاخشوق اصلاحات‌دا کورتدی. آنك زماننداا قوریدا وصودا منتظم عسکرلەر طوتولدی. اول زمانه‌سینا کوره منتظم پوچته یورتو اصولن کرتدی. ایران وبیزانس آنچالاری رەوشنده آنچالار صوقدرتدی.

بونك بلەن گنه قالمیچا اول مملکتن کیگاینو طوغریسنداادا یاخشوق طرشلق کورسه‌تدی. خلیفه عثمان‌نك صوڭغی دورنده‌گی فتنه‌لەر وحضرت علی دورنده‌گی

ئوز آرا صوغشلاردان فائدالانوب اسلام قولینا کیچکان بیرلەرنڭ بایتاغیسی اسلام دولتندەن آیرلا باشلاغانلار ایدی. مونا حضرت معاویه شولارغا عسکرلەر ییبەروب یاکادان ئوز ینه قایتاردی. معاویه زمانندا آفریقا فتوحاتندا ایڭ زور شهرت آلغان کشی بو کارچادا اسمی چقغان «عقبه بن نافع» در. اول اچکی جوالشلاردان فائدالانوب بو بیرلەرگه یاکادان منوب اوطورغان بیزانسلیلارنی یاکادان آندان سیروب توکدی. هجرتنڭ ٥٠نچی یلندا عقبه بن نافع حاضرگی «قیروان» شهرن صالدی. ایران فرونتندا ایڭ زور شهرت آلغان کشیلەر نامیستنیڭ عبیدالله بن زیاد، مهلب بن ابی صفره، ربیع بن زیاد والحکم الغفاری لەردر. بولار ایرانداغی باش کوتەرلشلەرنی باصو بلەن گنه قالمیچا، جیحون نهرن ئوتوب تورك بیرلەرینەدە کروب کیتدیلەر. بر طرفدان حاضرگی افغانستان وبلوجستان قولغا توشورلوب، ایکنچی طرفدان حاضرگی توركستانداغی سمرقند شهرینەدە کرلدی. بخارا وخیوالاردا اوشبو وقت عرب عسکرلەرینڭ طوزانی آستندا قالدیلار.

معاویه بونڭ بلەن گنه قالمیچا سوریەنی کیچوب آناطولی ئولکەسینەدە هجوملەر یاصادی. بو هجوملەر برنیچه یللارغا تارتلوب برنیچه مرتبه استانبول قابقالارینا قدر کیلوب ییتلدی، قوریدان وصودان استانبول برنیچه مرتبه محاصره قیلنسادا، کوپیست آرتق درجەدە نق بولغانلقدان عربلەر موفقیت قازانا آلمادی . ی بوزولورغا مجبور بولدیلار. اوشبو محاصرەلارنڭ برسندە مشهور ابوایوب الانصاری حضرتلەری شهید بولوب شوندە دفن قیلندی. بو حاضرندە استانبولدا زیارت ایتلە طورغان بر قبردر. اوشبو صوغشلاردا ازمیر شهری دە محاصره قیلندی. آناطولی صوغشلارندا ایڭ زور اش کورسەتکان کشیلەر مشهور خالد بن الولیدنڭ اوغلی عبدالرحمن، بسر بن ارطاة، فضاله بن عبیددر. بولار اچندە بیگرەك دە شەبی عبدالرحمن بن خالددر اول آتاسی کبك غایت قهرمان بر قوماندان بولغان. آناطولی صوغشلارندا حضرت معاویەنڭ اوغلی یزیددە قوماندان بولوب یورگان. معاویه زمانندا مصرنڭ جنوبندا سوداد ئولکەسینەدە عرب عسکرلەری کروب اسلام دینن تارانقانلار.

حضرت معاویه امویه حکمدارلارینڭ ایڭ اولغلارندان صانالادر. اول ئوزینڭ غیرتی، سیاستی واداره‌گه اوستالغی آرقاسندا اولوغ عربستان مملکتن بر اوچقا جیبا آلدی. اول البته بو خصوصدا بیك زور مشقتلەر، قیینلقلار کوردی. برەودەن تالاب آلغان حاکمیتنی ئوزلەشدرو البته آنصاتقا توشمی. مونا شونڭ اوچون‌دە اول آخر عمرندە دولتنی ئوز فامیلیاسندا قالدرغا طرشا باشلادی. اول اوغلی یزیدنی ولی عهد تعیین ایتوب، ئوزی ایسەن چاقدا اوق آڭا خلقدان بیعت آلماقچی

بولدی، لاکن یزید بوروش طوروشدا بیك اوك ماقتاولی یگت بولماغانلقدان بو اش‌ده آڭا بیك قیمتکه توشه‌چه‌ك ایدی. شول قدر زور اشله‌رنی اشلی آلغان خلیفه معاویه، البته بوکاردان کبری طورمادی. سوریه خلقی برسوز ئه‌یتمه‌سده‌ن یزیدکه بیعت ایتدیله‌ر. عراق و مصر خلقی‌دا آرتق تارتشمادیلار. ایڭ نق قارشی کیلگان کشیله‌ر مکه بله‌ن مدینه خلقی ایدی. بولار حضرت معاویه‌نڭ خلیفه بولوب طورووینا راضی بولسالاردا، یوروش طوروشچا بیك توبه‌ن یزیدنی اش باشندا کوره‌سیله‌ری کیلمه‌دی. شونلقدان خلیفه معاویه بو شهرله‌رگه ئوزی باروب، بیك اوستالق بله‌ن اشنی باشقاروغا موفق بولدی. شولایدا برنیچه کشی یزیدکه بیعت بیرمه‌دیله‌ر. بولار اچنده حضرت حسین وعبدالله بن الزبیر بار ایدی. خلیفه معاویه‌نڭ ئوزنده‌ن صوڭ اوغلی اش باشینا مندروب قالدرووی مسلمانلارغا قالدرغان ایڭ ناچار وضررلی میراثی صانالورغا تیوشدر. چونکه موندان صوڭ ایندی اسلام حکومتی آتادان اوغلغا، یاپسه آغادان انیگه کوچه‌طورغان بولوب کیتدی. معاویه خلیفه بولغاندان صوڭ اسلام دولتینه «امویه دولتی» دیب ئه‌یتلووی‌ده مونا حکومت آتکاردان کورمه‌کچی گل امویله‌رگه کوچوب کیلگانلگی اوچوندر. حضرت معاویه‌نڭ ایکنچی بو ناچار میراثی مملکت اداره‌سن «ادارهٔ مستبده» ایتووی‌در. حالبوکه بو وقتقاچه اسلام مملکتنده اداره «ادارهٔ مشروطه» ایدی. حضرت معاویه بیك اولغایوب، ۷۵—۸۰ یاشله‌رگه کیلوب هجرتنڭ ٦١ نچی یلندا وفات ایتدی. قبری دمشقده‌در. خلیفه‌لك سورووی ۱۹ یلدان برنیچه آی آرتق ایدی.

یزید بن معاویه دوری و کربلا واقعه‌سی

بوغاریدا ئه‌یتلگانچه یزید، مملکت‌خلقینا هیچ بریاخشی یاغی بله‌ن تانلماغان، بیگره‌ك‌ده درستن ئه‌یتکانده دین وشریعت اشله‌رینه آرتق اهمیت بیرمه‌و، اوین کولکیگه بیراو، هئ خمر اچو کبك ناچار اشله‌ر بله‌ن اسمی چققان برکشی ایدی. درست، آنڭ شاعرلك، یومارتلق وکشیگه یوغوملیلق کبك سویکملی یاقلاری‌دا بار ایدی. لاکن بو صفتلارغنا آڭا خلقنڭ اعتبار بله‌ن قاراوینا بیتمی ایدی البته. آتاسی طرفندان خلقنی کوچلب دیولك بیعت آلنغان بو یگتنڭ، تختکه اوطورو بله‌ن باش ئوستنده قارا بولوطلار یورووی کوتوله ایدی. هه‌م شولای بولدی‌دا. آتاسینا چیکسز اخلاص وحرمت باغلاغان سوریه خلقی، آتاسینا قیلغان خدمتله‌رن آتکاردان زه‌ل‌مه‌سه‌له‌رده، عراق وحجاز خلقلاری آڭا قارشی آیاقلانو یولینا کردیله‌ر. مدینه‌ده حضرت حسین وعبد الله بن الزبیر کبکله‌رنڭ آڭا بیعت بیرمه‌گانلکله‌رن بوغاریدا یازوب ئوتکان ایدك. مونا بو کشیله‌ر آڭا بیك زور بلا بولوب توشدیله‌ر.

یزید تختکه منگانده بصره‌دا والی عبید الله بن زیاد، کوفه‌ده نعمان بن بشیر اسملی قارت بر صحابه ایدی. عبید الله بن زیاد یزیدکه بیك اخلاصلی بولوب، بصره خلقینا طبر چنورغا ایرك بیرمه‌سه‌ده، نعمان بن بشیر آکا آلای اخلاصلی توگل ایدی. شولایدا اول اچکی چوالشلار وئوز آرا قرلشلارنگ بولماون تلی ایدی.

یزید تختکه کیچو بلەن کوفه خلقی آنك خلیفه‌لگن تانیماسقا وخلیفه علی‌نگ اوغلی حضرت حسین‌نی خلیفه ایته‌رگه قرار بیردیلەر. یه‌شرن روشده مدینه‌گه حضرت حسین‌گه بر بر آرتلی دورت ایلچی ییبه‌رالدی. حضرت حسین سیاسی وبراقدان کوره طورغان کشی بولماسادا، آتاسی کبك باطر بوره‌کلی بر کشی ایدی. اول آتاسینك سیاسی دشمانی بولغان معاویه‌نك اوغلی ئه‌لیگی یزیدنك اش باشندا بولووینا چداب طورا آلمادی. کوفه خلقینك ئوتنچلەرن قبول ایتوب، آتاسی بلەن بر طوغانینك اوغلی «مسلم بن عقیل» آرتندان مکتوب ییبه‌ردی. هه‌مده مسلم گه کوفه‌ده ئوز ینه طرفدارلار جیارغا قوشدی. کوفه خلقی مسلم‌نی غایت درجه‌ده شادلق بلەن قارشی آلدیلار. آکا بیرلگان وعده‌لەرنك ایسه‌بی صانی بولمادی. قیز آرادا آکا قورال کوته‌رلك ۱۲ مکلب طرفدارلردا جیبلدی.

یه‌ش خلیفه‌گه آتاسینك بعض بر طبیعتلەری یوقغان بولغان آخری. اول آرتق آبداراشقا توشمیچه، فتنه‌نی بیك تیز باصارغا قرار بیردی. آتاسی کبك کشی تانی بلوده‌ده آلدانمادی. مسلم‌نك اوکن آلو اوچون عبید الله بن زیادقا بیورق ییبه‌روب آکا بیك کیك وکالت بیردی. عبیدالله بن زیاد برده وقت ئوتکارمیچه، بیك آزغنا عسکر بلەن کوفه‌گه باردی. نعمان بن بشیر ئوز ئوستنده‌ن مسئولیت توشووینه قوانا قوانا آکا اشنی تابشردی. زیاد یوغاریدادا ئه‌یتلگانچه آتاسی کبك غایت درجه‌ده قاتی قوللی، ئوز اشن اینو اوچون هیچ بر نه‌رسه‌ده‌ن تارتنمی طورغان بر کشی ایدی. اول کوفه‌گه کیلو بلەن مسجدده بیك اوصال بر نطق سویله‌ب، کوفه‌لیلەری قاقشاتوب تاشلادی. کوفه‌لیلەر اوّلده‌ن اوك وعده‌سزلك بلەن تانلغان خلق ایدیلەر. بو مرتبه‌سنده‌ده آلار اوّلگی طبیعتلەری بلەن باردیلار. عبیدالله بن زیادنك نطقندان قورقوب مسلم بن عقیل‌نك ایه‌رچنلەری بیك سیره‌گه‌یه باشلادی. اول غنا توگل، مسلم قولغا آلنوب نامیستنیك طرفندان ئوترلدی‌ده. موندان صولك حضرت حسین‌گه بارده‌م بیررگه وعده قیلغان کشیلەر بوتونلەی پسیله‌نوب، یواشوب قالدیلار.

حالبوکه اوشبو وقتلاردا حضرت حسین کوفه‌گه قاراب یولغا چققان ایدی. آنی یاقن کوروچی عقل و فکر ایه‌لەری آکا کوفه خلقیناغنا اشانوب بوندی آور اشکه کرشمه‌سکه کیکاش بیرسه‌لەرده، کوفه‌لیلەرنك آتاسی مرحومگه‌ده نی قدر وعده‌لەر بیروب آخردا آنی اوکفایسز حالده قالدرغانلارن سویله‌سه‌لەرده، حضرت حسین

بولارنڭ سوزلەرینە قولاق صالمادی. اوشبو وقت آنڭ بلەن چققان کشلەرنڭ صانی جیتمشلب بولوب، یاقن دوستلارندان، آغا انیلەرندەن، خاتون و بالا چاغالارندان عبارت ایدی. ایکی آراداغی بارشو بوینچە آڭا یاردەم بیرەچەك کشیلەر آنی قارشی چقوب آلورغا تیوش ایدیلەر. حضرت حسین کوفە گە یاقنلاشوب باردیغی حالدە هامان‌دا قارشی چقوچی عسکر کورنمەگاچ و بو طوغریدا خبردە بولماغاچ اشلەرنڭ رەتسزلەنگانلگن آڭلادی. شولایدا اول یاڭادان قایتوب کیتەرگە اویلامادی. بو وقتلاردا عبیدالله بن زیاد آنی کوفە گە کرتمەو اوچون بیك قاتی تدبیرلەر قیلا ایدی. اول «اَلْحُر بن یزید» قول آستندا بر مڭ عسکر بیبەروب حضرت حسین‌نڭ یولینی کیرتە بولورغا قوشدی. مشهور قادسیە گە یاقن بیردە اوشبو عسکر کروانغا قارشی بولدیلار. قوماندان البتە حضرت حسین بلەن ممکن قدر صوغشماو طرفندا، نیچك‌دە بولسا اشنی قلچقا یتمیچە بترو فکرندە ایدی. اول آڭا یوق اویلار بلەن ماتاشماسقا، کیری مدینە گە قایتوب کیتەرگە کیڭەش بیردی. فقط باطر یورەکلی، حضرت حسین بونڭ سوزن قبول ایتمەدی. شول وقتلاردا اول کوفەدە آنڭ طرفدارلارینڭ اویالاری طوزدرلغانلغی و مسلم بن عقیل‌نڭ اولترلگانلگی طوغریسنداغی خبر آلدی. بو کوڭلسز خبردە آنی یولندان طیمادی. اول نی بولسا اول بولا دیب اوز یولندا دوام ایتدی. «اَلْحُر» بونڭ بلەن قارشیلاشونی تلەمیچە آڭدی عسکری بلەن بولارنڭ آرتندان یوردی. عبیدالله بن زیاد ایڭ اشانچلی قوماندانلاریندان مشهور قادسیە قهرمانی سعد بن ابی وقاص‌نڭ اوغلی عمرنی بوڭا قارشی چغارغان ایدی. ٦١ نچی یل محرم باشلارندا عمر یاغشوق کوچلی عسکر بلەن حضرت حسین‌نی اوچراتدی.

بودا تنگی قوماندان کبك اوك اشنی صوغشسز بترگە تلی ایدی. شونلقدان اول حضرت حسین بلەن کیلشو طوغریسندا سوزگە کرشدی. صوغشوب هلاك بولودن باشقا نتیجە چقماسلغن بلگاچ، پیغمبر طورونی اوچ شرطنڭ برسی بلەن کیلشورگە راضی بولغانلغن بلدردی: یە یانداغی کشیلەر بلەن مکە گە قایتوب کیتەرگە یا یسە دمشقغا یزیدنڭ اوزینە باروب تابشرلورغا، یا یسە صوغش فرونتینا کیتوب دشمانلارغا قارشی طورورغا. قوماندان عمر شوندوق بونی عبیدالله بن زیادغا ایرشدردی. نامیستنیك باشدا بوڭا کونەر کبك بولسادا، ایبدەشلەرندەن «شمر بن ذی الجوشن» دیگان برەونڭ نق قارشی طوروی سببلی فکرندەن دوندی و هیچ بر شرطسز بیراوون طلب ایتەرگە، بوڭا کونمەسە صوغش آچارغا قوشوب عمرگە خبر یبەردی. قوماندانغا اوشبو خبرنی آلوب باروچی شولوق شمر بولوب،

ئەگەردە قوماندان آنڭ قوشوونچا يورمەسە بوڭا ئوزى قوماندانلقنى آلورغا وعمرنى قاچدان كچررگە قوشلغان ايدى. شونلقدان عمرگە زيادنڭ امرينە بويصنودان باشقا چارا قالمادى. حضرت حسين حقارتلى كيلشوگە راضى بولميچا بولار بلەن قارشيلاشورغا قرار بيردى. آڭا بولدا بايتاق كشيلەر قوشلغان ايديلەر. اول يوقعا بولارنڭ قانن توكدرەسى كيلمىچە بارسينادا كيتەرگە قوشدى. ئوزى، ياقنلارى و ياقن دوستلارى بلەن صوغشقا كرشدى. عمر نيچكدە حضرت حسين‌نى ايسەن كوينچە قولغا توشوررگە تلى ايدى، شونلقدان اول قطعى هجومگە آشقمادى. كروان خلقى برەم سەرەم قرلا بارديلار، پيغمبر طوروني جان آچودى بلەن آرسلانچا صوغشوب قارشيسينا كيلگان برن تە گەرەتە ايدى. آخردا ئەليگى شهرنڭ صبرى توكەندى. اول قطعى هجوم باصاب آنى قاماب آلدى. تورلى ياقدان ياوغان اوق و كيزندگان قنچلار باشقا ياقنلارى و طوغانلارى كبك آنى دا قارا طوفراققا يقدى اوشبو وقت هجرتنڭ ٦١ نچى يلى، محرمنڭ ١٠ اى ايدى. بو واقعە كربلا ديگان اورندا بولمانلقدان تاريخدا «كربلا واقعەسى» ديب مشهوردر. اوشبو صوغشدا حضرت حسين ياغندان اير ذاتى هيچ كم قالمادى؛ بارى خاتون قز و بالا چاغالارغنا قالدى. خاتون وبالا چاغالارى يزيدنڭ قاراماعينا، پايتختكە اوزاتديلار. شولايوق حضرت حسين‌نڭ باشى كيسلوب خلفە يزيد كە يبەرلدى. درستمى، توگلمى؛ حضرت حسين‌نڭ ئوترلگانلگن بلگاچ يزيدنڭ بيك قاغرغانلغن و كوزلەرى يەشلەنوب «مين آنى ئوترولەر ديب اويلاماغان ايدم. مين بولسام مطلقا عفو ايتەر ايدم» ديگانلگن سوبليلەر. يزيد اسير توشكان خاتون و بالالارغا قاتياق كورسەتمەدى. آلارنى حرمت بلەن مدينەگە اوزاتدردى.

مونا شوشى «كربلا واقعەسى» وقتى بلەن اسلام دنياسن بيك شاولاتقان، قاينانتقان بر واقعەدر. بو واقعە آرقاسندا اهل اسلام آراسندا چقغان فتنەلەر، قان توگشولەرنڭ ايسەبى صانى يوق. هەم شولاى بولمى ممكن‌دە توگل. پيغمبرنڭ طوروني، خليفە على‌نڭ اوغلى بولغان بر ذاتنڭ كوچلەب تختكە منوب اوطورغان، اهلاق، بورش وطورش جهتندەن بيك توبەن حسابلانعان برەو طرفندان وحشيانە صورتدە ئوترلووى نيچك خلققا تأثير ايتمەسون؟ بو واقعەدان صوڭ امويلەرگە ئوچگو بيگرەك دە آرتوب كيتدى. كوبدەن توگل گنە «خليفە عثمان‌نڭ ئوچن آلو» شعارينە قارشى ايندى «مظلوم حضرت حسين‌نڭ ئوچن آلو» ديگان بر شعار كيلوب چقدى. اوزاقلامى كربلادەگى قبر حضرت على وفاميلياسى طرفدارلارينڭ زيارتگاهى بولوب، شوندا كوز يەشلەرى توگلە، آە واهلار اورولا وآنڭ ئوچن آلو اوچون وعدەلەر بيرلە طورغان بير بولوب كيتدى. بو واقعەدان صوڭ شيعەلەر هەر

بيرده كوبه‌يه‌وكوچه‌يه باشلاديلار. بيگره‌كده‌ياكا اسلامبتكه كيلگان ايران خلقى شيعه‌لك فكريغه بيرلوب كيتديلەر. اوّلده‌رده شيعه‌ديب حضرت على وفاميلياسينا شولا يوق پيغمبر نسلينه اخلاص باغلاغان كشيلەرگه ئه‌يته ايديلەر. صوڭراق بو اسلام دينى دائره‌سنده بر «آيرم مذهب» بولوب كيتدى. بو مذهب خلقى خليفه بولاچاق كشى بارى حضرت على نسلندەن گنه بولو تيوش فكرنده بولديلار. خليفه‌لكنى حضرت على‌دەن تارتوب آلغان بنى اميه نسلينه حق خليفه ديب قاراماديلار. آخردا افراطقه كيتوب عثمان، عمر وابوبكرلەرنى‌ده حضرت على‌دەن حقسز خليفه‌لكنى آلوچى كشيلەر ديب قاراديلار وآلارنى‌دا حق خليفه توگل ديديلەر. عبدالله بن سبأ ديگان بر يهوديڭ طشدان اسلام دينى قبول ايتوب حضرت على‌گه اخلاص باغلاغانلغن خلق آراسندا ئه‌لله نيندى يامان فكرلەر تاراتقانلغن يوغاريدا ئه‌يتوب اوزغان ايدك. مونا شونڭ ايه‌رچەلەرى طورا بارا بيگره‌كده ناچار يولغا كروب كيتديلەر، شيعه‌لەردەن قاى بر فرقه‌لەر حضرت على‌نى وآنڭ بعض بر بالالارن «معبود» ايتو درجه‌سينه ييتديلەر. حضرت على وآنڭ نسلندەن بعض بر الوغلارنڭ هامان‌دا تِرِك بولغانلقلارن اعتقاد ايتديلەر. [شيعه‌لەردەن بر فرقه حضرت على نسلندەن «مهدى» ديگان برەونڭ بغداد ولايتنده «سامرّا» ديگان ييرده بر ييرگه كروب يه‌شرنگانلگن، آخر زماندا كيلوب چغاچاقلغن اعتقاد ايتمه‌كده‌لەردر. شيعه‌لەر حاضرگى كونده‌ده بايتاق بولوب، ايران خلقى بوتونيسى ديبرلك شول مذهبده‌لەردر.

عبدالله بن الزبيرنڭ باش كوته‌رووى.

حضرت حسين ئوترلو بلەن يزيدنڭ اشى آلغا بارو توگل، كيربسنچه آرتقا كيتدى. بوكارچادا يزيدنى كوره آلماغان خلق بوندان صوڭ آڭا دشمانلقلارن آرتدراغنا بارديلار. بيگره‌كده مدينه ومكه خلقى آڭا دشمانلقلارن وآنى كوره آلماغانلقلارن يه‌شره آلماديلار. حضرت حسين‌دەن صوڭ عبدالله‌بن الزبير بيك غيرت بلەن خلقنى ئوزينه قاراتا باشلادى. اول الوغ صحابه «الزبير بن العوام»نڭ اوغلى بولوب غايت درجه‌ده باطر يوره‌كلى بر كشى ايدى. حاضرگى كونده اول خليفه‌لككه مستحق كشيلەرنڭ ايڭ آلدنغيلارندان ايدى. مكه ومدينه خلقى بر سوز ئه‌يتمه‌سدەن آڭا بيعت‌ده بيرديلەر. يزيد باشدا عبدالله بن الزبيرگه ايلچى يبه‌روب اشنى تاتولق بلەن ياتشدررغا تله‌سه‌ده بوڭا موفق بولا آلمادى. شونلقدان اول خليفه‌لك دعوا قيلوچينى بوغاولانغان حالده پايتختكه كيترتورگه آنط ايتوب بيك طرشوب عسكر حاضرلەرگه كرشدى.

٦٣ نچی یلنك آخرلارندا ۱۲ مڭدەن عبارت عسکر مُسْلم بن عقبه اسەلی قوماندان قول آستندا مدینەومکه گەقاراب یولغاچقدی. مسلم، بیك اوصال، قارا کۆڭللی بر کشی بولوب، مبارك بیرلەرنك حرمتن صاقلاونی خاطرینەده کیترمی، آنك قاشندا پیغمبر ایدەشلەری بلەن باشقاصحراعربلەری آراسندا آیرما یوق، پیغمبر مسجدی و کعبة الله دا آنك کوزنده ایکی تین بر آقچا ایدی. مسلم عسکری مدینه گه یاقنلاشوون ایشتکاچ مدینه خلقی بیك نق حاضرلەنوب قارشی طورورغا بولدیلار. مسلم بولارنك قارشی طورماولارن طلب ایتسەده بولار البته کونمەدیلەر. شونلقدان مسلم بیك نق آچو بلەن مدینه گه هجوم یاصادی. مدینه خلقی وصحابەلار بیك نق غیرت بلەن صوغشسالاردا مکەل قورالی، منتظم عسکرگه قارشی طورو ممکن بولمادی. نهایت شهر مسلم قولینا توشدی. مسلم عسکری اوچ کون بویینا شهرنی تالاب قیلماغان وحشتلەرنی قالدرمادیلار. پیغمبرنك صحابەلاری مهاجرلەر وانصار قوی اورنینا بوغازلاندیلار. خاتون قزلارغادا قیلماغان ناچارلقلارنی قالدرمادیلار. (٦٣ ھ. ذوالحجه)

بوندان صوڭ مسلم عسکری مکه گەقاراب یوردی. یولدا مسلم وفات بولغانلقدان عسکر مکه گه یاقنلاشقاندا حُصین بن نُمَیْر قوماندالسندا ایدی. بو وقت عبدالله بن الزبیر یاخشوق کوچلی عسکر جییوب مکەنی بیك نق صاقلاو چاراسینا کرشکان ایدی. یزید عسکری شهرنی بیك نق محاصره قیلوب، منجنیقلار بلەن هیچ طوقتاماسدان آتسالاردا شهر بیك نق طوردی. اوشبو محاصره وقتندا کعبه ئوستینه یابلغان پەردە گه اوط قابنوب کعبەده یاڠار چقدی. مبارك شهر ومبارك کعبەنك محاصره آستندا قالغانن ایشتوب عبدالله بن الزبیرگه هەر طرفدان، حتی عراق ئولکەسندەن‌ده یاردەملەر کیلدی. شونلقدان یزید عسکری نی قدر طرشسادا شهرنی آلا آلمادی. بختکه قارشی شول وقتلاردا یزیدنك ئولم خبری کیلدی. شهرنی محاصره قیلوچی عسکر باشلغی حصین، یزیددەن صوڭ سوریەدە اشلەرنك چوالوب کیتوون سیزنوب تیزرەك محاصرەنی تاشلاب سوریه گه قایتوب کیتدی. شولای ایتوب پیغمبر طوغان شهر ومبارك کعبة الله یەمرلودەن قوتولدی. عبدالله بن الزبیرنك‌ده آزغامی، کوبکەمی بخت قابقاسی آچلدی.

یزیدنك خلیفەلك سوروی اوچ یل طوقز آی بولوب ئولگان وقتده یەشی ۳۷ده ایدی. شوشی آزغنا وقت خلیفەلگی دورنده اول ئوزینك تاریخ صحیفەلەرن بیك کوب قارا تابلار بلەن تابلادی. آنك حضرت حسین گه اشلەگان اشی ئوزندەن صوڭ بنی امیه نسلینەده بیك زور ضرر بولوب توشدی. یزیددەن صوڭ امویلەرنك اشلەری بیگرەك ده مشکللەشدی. آنك ئولگان اوغلی معاویه بیك یەش بولوب مملکتنی اداره ایتەرلك کوچی یوق ایدی. دمشق وتیره یاق خلقی آڭا بیعت ایتسەلەرده،

قای بر بیرلەر آنی ایشتەسیلەریدە کیلمەدی. مثلا قنسرین والیسی آچقدان آچق آنگا قارشی کیلوب ئوز خلقن عبدالله بن الزبیرگە بیعت ایتدردی. معاویە تختکە منوب باری قرق کون طورغاچ وفات بولدی. بو بگت تاریخدا ایکنچی معاویە اسمی بلەن یورتلەدر. آننگ، قولندان اش کیلمەسلگن بلگاچ، ئوز اختیاری بلەن تختن تاشلاغانلغن سویلیلەر. موندان صونگ امویلەرنگ حالی بیگرەکدە مشکللەشە. بوتون حجاز ئولکەسی عبدالله بن الزبیرنی خلیفە تانیلار. اول، امویلەرنگ اشلەری چوالودان فائدالانوب عراقدادا ئوزن خلیفە تانتورغا موفق بولا. امویلەرگە بیک ناچار تاری طورغان شیعە وخوارجلەردە بونی آلادان آرتق کوروب بوگا بعیت بیرەلەر. مصردا ایندی آنگا بیعت ایتە. پایتختدە «ضحاك بن قیس» دیگان برەو ئوزینە بیعت آلا. سوریەنگ کوب بیرلەرندە عبدالله بن الزبیر یاغن طوتالار. ایراننگ یراق ئولکەلەرندە فرصتدان فائدالانوب باش کوتەرولەر کوبەیە. شولای ایتوب مملکت قازان کبك قاینی. یزیدنگ ایکنچی اوغلی خالد آرتق یەش بولغانلقدان آنی تختکە کیچروب امویلەرنگ حاکمیتن قوتقاروب قالوی خاطرغادا کیترگە طوغری کیلمی. مونا شول وقتدا ئەلیگی بزگە بیك بیلگیلی مروان بن الحکم میدانغا کیلوب چغا. اول بو وقتلاردا بنی امیە نسلندەن ایك قارت هەمدە ایك بولدەلی بر کشی بولغانلقدان خلیفەلکنی ئوزینە آلورغا نیتلەنە. عبیدالله بن الزیاد بلەن کعبەنی محاصرە قیلغان قوماندان حصین بن نمیر بوگا بیك نق طرفدارلق قیلالار. شولای ایتوب مروان ئوزندەن صونگ یزیدنگ اوغلی خالدنی تختکە کیچرو شرطی بلەن تختکە منەرلە (٦٤ ھ ذوالقعدە) اوشبو وعدەنی نغتو اوچون اول خالدنگ آناسن دا نکاحلانە.

مروان تختکە کیچکاچ امویلەرنگ قولندان اچقنوب بتکان مملکتنی ئوزینە قایتارو اوچون بیك غیرت بلەن اشکە کرشە. اول ایك باشلاب ضحاك بن قیس بلەن حسابلاشورغا بولا. ضحاك دا یلغشوق زور کوچ لەن بوگا قارشی چغا. دمشقنگ شمالندە «مَرْج راهط» دیگان بیردە ایکی عسکر اوچراشوب بیك قانلی صوغش بولا. ضحاك ئوترلە؛ عسکری قاچارغە مجبور بولا. بوندان صونگ بوتون سوریە یا کادان امویلەرگە کوچە. باری قنسرین والیسی گنە ئوز عسکری بلەن الجزیرەگە قاچوب آنگا باش ایودەن تارتنا. اوزاقلامی مصردا مروان قولینا کیچە. اول عبدالله بن الزبیرنگ انیسی مصعب بن الزبیر قول آستندا سوریەگە هجومگە کیلگان عسکرنیدە کیری چیگنورگە مجبور ایتە. بوغنا توگل، آننگ حصین بن نمیر قول آستنداغی عسکری، الجزیرە ئولکەسندە «سلیمان بن صُرَد» قول آستنداغی اون مڭدەن عبارت شیعەلەرگەدە بیك نق غالب کیلە. سلیمان ئوزی ئوترلە، شیعەلەر تورلی طرفقا تارالالار. (٦٥ ھ جمادی الاولی)

بوندان صوڭ مروان بوتون مملکتنی قولغا کیچره آلوویندادا اشانا باشلی. اول ئوزندەن صوڭ تختنی یزید اوغلی خالدکه قالدراسی کیلەی. ئوز اوغلالاری عبدالملك بلەن عبدالعزیزنی برسی آرتندان برسن ولیعهد تعیین ایته. اوشبو اشی آنڭ دنیادان کیچووینەده سبب بولا. خالدنڭ آناسی بوڭا غایت درجەده گیفی کیتوب برتون مندەر بلەن قاپلاب آنی ئوتره (٦٥هـ. رمضان.)

عبدالملك بن مروان

مروان دان صوڭ تختکه کیچکان عبدألملك که بیك زور وچوالچق اشلەرنی باشقاررغا طوغری کیله ایدی. چونـکه بو وقتلاردا اسلام مملکتی غایت درجەده آور حاللەر کیچره ایدی. مملکت اچندەگی ئوز آرا نزاعلاردان فائدالانوب بیزانس ایمپیراطوری، قولندان اچقنغان ییرلەرنی کیری قایتاروب آلو نیتینه کرشدی. قبرس آطەسییا گادان روملار قولینا کیچدی. بو وقتقا قدر دمشقغا ۋیرگی بیروب طورغان ارمنستان ئولـکەسیده کیری روملارغا قایتدی. آنڭئوستینه عراق وایران ئولـکە‑لەرنده شیعه وخوارج فتنەلەری بیك نق دوام ایته ایدی. عراق بووقتلاردا عبدالله بن الزبیر قول آستندا بولسادا، بو باری اسمدەگنه ایدی. آنڭ طرفندان قویلغان نامیستنیك مصعب بن الزبیرده بولارنی یوگەنلەرلك کوچ یوق ایدی. اول مشهور قوماندان مهلّب بن ابی صُفره قول آستندا برفرقه عسکر ییبەروب خوارجلەرنی بیك قاتی جیگسەده، بولار ایران اچندەتاو آرالاربنا تارالوب هاماندا طنچلقنی ییبەروب طوردیلار. شیعەلەرنڭ باش کوتەرولەری بیگرەكده حضرت حسین نی شهید ایتکان کشیلەرگه، یعنی امویلەرگه قارشی بولغانلقدان اول بولارنڭ حرکتینه تیك سیرچی بولوب طورا ایدی. حالبوکه بولارنڭ کوچەیوب کیتوب مملکتکه بیك زور بولـگونلکلەر کیترولەری کوز آلدندا ایدی. آنڭ ئوستینه اچکی ویراق ایواندا ئوز آرا تارتشولار کوچەیگاندەن کوچەیه ایدی. مونا شوندی وقتلاردا مملکتنی هلاکتدەن قوتقاروب قالورغابر کشی کیرەك ایدی، کەبو کشی عبدالملك بن مروان بولوب چقدی.

قرق یەشلەرنده وقت تختکه کیچکان عبدالملك قوهٔ شعریه ایەسی و سوزگه اوستا بولو ئوستینه اداره اشلەرینه قابلیتلی وئوز زمانینڭ ایڭ معلوماتلی کشیلەرندەن ایدی. آنڭ بوگارچا بیك صوفی بولوب گوب وقتلارن عبادت وقرآن اوقو بلەن اوزدرغانلغن سویلیلەر. آتاسی وفات بولوب خلیفەلك سیونیچی کیلگان چاقدا اول قرآن اوقوب اوطورا ایکان. خبرنی ایشتو بلەن قرآننی یابقاندا «بوندان صوڭ بز آیرلورمز آخرسی ایندی!» دیگان. آنڭ اوشبو سوزی اداره اشلەرینه بیك

نق بیرلورگه بوالغانلغن آڭغارتادر. هه‌م شولای بولدی‌دا. باشلی، قابلیتلی، چاماسز غیرتلی عبدالملك، یکرمی بر یلغاصوزلغان خلیفه‌لگی دورنده ئوزینڭ چن چندان اداره کشیسی ایکانلگن اثبات ایتدی. اول آلغا آلغان اشن هیچ بر وقت اش ایتمیچه قویمادی. امویه دولتینڭ مؤسسی صانالغان معاویه‌ده آنڭ یانندا یوغالوب قالدی. اول فکرنده نق، هه‌ر وقت طوغری باروچی بر کشی ایدی. معاویه‌ده‌ن آنڭ بر آیرماسی شوشی خصوصدادر. عبدالملك حقارتلی بولسادا باشدا بیزانس ایمپیراطوری بله‌ن صلح یاصادی. آندان صوڭ بیك صزغانوب داخلی فتنه‌له‌رنی باصارغا کرشدی.

عبدالملك تختکه کیچکان وقتدا عراق عبدالله بن الزبیر قول آستندا صانالسادا، کوفه تیره‌سنده شیعه‌له‌ر بیك نق حرکت کورسه‌ته ایدیله‌ر. حضرت عمر زماننده بر وقتلار عراق فرونتنده باش قوماندان بولغان مشهور ابو عُبَیدنڭ اوغلی مختار دیگان بره‌و، شیعه‌له‌رنڭ باشنده طوروب حضرت حسین‌نڭ ئوچن آلورغا یوللار حاضرلی ایدی. مختار بیك غیرتلی وباطر یوره‌کلی بولو ئوستینه، غایت درجه‌ده حیله‌کار بر کشی ایدی. عراق نامیستنیگی مصعب باشدا بوڭا قارشی کیلمه‌دی. چونکه بولارنڭ حرکتی عبدالله بن الزبیرگه قارشی بولمیچا، امویله‌رگه قارشی ایدی. مختار ئوزینڭ غیرتی وحیله‌کارلگی آرقاسندا ئوزینه بیك کوب طرفدار جیدی. اول ئوزن حضرت علی‌نڭ بنی حنیفه عربله‌رنده‌ن بولغان ایکنچی بر خاتونینڭ اوغلی محمد بن الحنفیه‌نڭ وکیلی دیب کورسه‌ته وخلقنی شوڭا بیعت ایته‌رگه ئوندی ایدی. محمد بن الحنفیه بو وقتلاردا مکه‌ده بولوب، عبدالله بن الزبیرگه بیعت ایتمه‌گان ایدی. شولایدا اول بی طرف بولوب طورا ایدی. مختارنڭ اشی هامان آلغا باردی، طرفدارلاری‌دا کونده‌ن کون کوبه‌یه باردی. اوزاقلامی اول کوفه‌نی قولغا توشوروب آڭا خوجه بولوب اوطوردی (٦٦ هـ ربیع الاول). حضرت حسین‌نی شهید ایتکان شمر وعمر بن سعد وطرفدارلاری اوشبو وقت قلچدان کیچرلدیله‌ر. آندان صوڭ مختار امویله‌رگه قارشی مقدس صوغش آچدی. عبدالملك بن مروان بوڭا قارشی ٦٦ نچی یلنڭ آخرلارندا حسین بن نمیر وعبیدالله بن زیادلار قول آستندا کوچلی عسکر ییبه‌ردی. الجزیره ئولکه‌سنده موصل شهرینه یاقن براورندا بولغان قانلی صوغشدا مختار عسکری بیك قاتی غالب کیلوب قوماندالار ایکیسی‌ده ئوترالدی.

بوندان صوڭ مختار عبدالله بن الزبیر اوچون‌ده بیك قورقنچلی بر کشی بولوب قالدی. آنڭ خلقنی محمد بن الحنفیه فائده‌اسینا حاضرله‌وی بوڭا قورقارغا بیگره‌کده یول آچدی. شونلقدان اول نامیستنیك مصعبکه مختار فتنه‌سن باصارغا امر بیردی. اول وقتلاردا مشهور قوماندان مهلّب بن ابی صُفره اچکی ایرانده خوارج

فتنەلەرن باصو بلەن مشغول ایدی. مصعب مونا شوشی اشانچلی قوماندانني چاقروب مختارغا قارشی قویدی. کوفه‌گه یاقن «حرورا» دیگان ییرده ایکی عسکر قارشیلاشوب غایت درجەده قانی صوغش باشلاندی. ایکی یاقدا چیکسز غیرت بلەن صوغشدیلار. آخردا بخت مهلب یاغینا آودی. مختار عسکری تارمار کیترلوب، ئوزی ئوترلدی (٦٧ھ رمضان). شولای ایتوب اوچ کوندەشنك برسی میداندان یوغالدی. ایندی عبدالله بن الزبیرگنه قالدی.

عبدالملكنك تختکه کیچووینه دورت بیش یل ئوتوب کیتدیگی حالده عبدالله بن الزبیرگه قارشی بر اش‌ده اشلی آلمادی. بونكدا سببی خارجی دشمان بلەن ماتاشو ایدی. آنك صوڭندا مختار بن ابی عبیدەن جیڭلوده آڭا یاخشوق ناچار تأثیر ایتدی. بوغنا توگل، اول خارجی دشمان بلەن محاربەگه کیتکان بر وقتدا آنك یاقن قەردەشی «عمروالاشدق» پایتختده ئوزن خلیفه اعلان ایتکان ایدی. عبدالملك خبرنی ایشتکاچ کیری بوراوب قایتدی. عمرو ئوزی سلامت قالو شرطی بلەن صوغشمیچا بیرلدی. لاکن عبدالملك آڭا بیرگان وعدەسن بوزوب قەردەشن ئوز قولی بلەن چابقالاب ئوتردی. بوغاریدا ئەیتلگانچه عبدالملك بیزانس ایمپیراطوری بلەن صلح یاصاغاچ، عبدالله بن الزبیر بلەن حسابلاشورغا بولدی. ۷۱ نچی یلدا غایت کوچلی عسکر جییوب عراقغا قاراب یولغادا چقدی. بو وقتلاردا عراق وایران ئولکەسنده عبدالله بن الزبیرنك اشی بیك اوك قوانورلق توگل ایدی. شیعەلەر بوتونلەی آڭاردان قول سلکگانلەر، خوارجلەر ئوزلەرینه خلیفه صایلاب جنوبی ایرانني قازان اورنینا قایناتا ایدیلەر. عراقدا عسکری کوچنك کوبره‌گی اشانچلی قوماندان مهلب قول آستندا یاڭادان خوارجلەرگه قارشی یبەرلگان ایدی. خلیفه عبدالله بن الزبیر ایسه قورقنچلی کوندەشندەن هیچ بر خبری یوق تومەلی مکه‌سنده تیك یاتقان کونی ایدی. اولغنا توگل، اول ئوز قەردەشی مصعب‌که اشانچسز قاری ایدی. مصعب، سوریه عسکرینك حرکتندەن خبر آلو بلەن ممکن بولغان کوچنی جییوب آڭا قارشی چقدی. یانندا مشهور «الاشتر» نك اوغلی اشانچلی قوماندان «مالك»ده بار ایدی. «دیرالجاثلیق» دیگان ییرده غایت قانلی محاربه بولوب عبدالملك عسکری بیك قاتی جیڭدی. مصعب بلەن ابراهیم ایکیسی‌ده ئوترلدیلەر. (۷۱ ھ. جمادی‌الآخره) بوندان صوڭ عراق ئولکەسی عبدالملك قولینا کوچدی. مشهور قوماندان مُهلّب بن ابی صفره ابن الزبیر عسکری جیڭلگانلگن ایشتکاچ، ئوزینك عبدالملك‌که باش ایه‌چه‌گن بلدردی. عبدالملك مونی اوّلگی اورنندا قالدروب خوارج فتنەلەرن باصودا دوام ایتەرگه قوشدی.

بوندان صوڭ عبدالملك مكه‌گه عبدالله بن الزبیرگه قارشی عسکر ییبه‌رر‌گه بولدی. لاکن بواش بیك آور براش ایدی. چونکه اهل اسلام قاشندا حرمتلی ومبارك صانالغان کعبه‌گه قارشی صوغش آچو اوچون کیره‌ك عسکرده وکیره‌ك عسکر باشندا طورغان قوماندانلاردا برده مهربانلق اثری بولماو تیوش ایدی. سوریه عسکری کوبده‌ن بیرلی آندی نه‌رسه‌له‌ر بله‌ن حسابلاشماوغا آلشقان بولسالاردا، مسلم بن‌عقبه وحصین بن نمیر کبك قاتی کوڭللی قوماندانلار تابو بایتاق مشکل ایدی. عبدالملكنڭ بختینه قارشی یه‌ش ئه‌فیسه‌رله‌ر اچنده اوشبو اشنی باشقاررلق بریکت تابلدی، که اول «الحجّاج بن یوسف الثّقفی» در. حجاج طائف شهرنده‌ن بولوب، باشدا مکتب معلمی ایدی. اول افراط درجه‌ده اوصال، قاتی به‌غرلی، مهربانسز، قانی قوللی برکشی ایدی. کشی تانی طورغان عبدالملك مکه‌گه باراچاق عسکرنی مونا شوشی کشیگه تابشردی. واقعادا حجاج ئوزینڭ اش کشیسی ایکانلگن بیك موفقیتلی صورتده کورسه‌تدی. اول مکه‌نی محاصره قیلوب برنه‌رسه‌گه قاراماسدان آنی منجنیقلار بله‌ن تاشقا طوتا باشلادی. عبدالله بن الزبیرده بوڭا بیك قاتی قارشی طوردی. محاصره آلتی آی قدر دوام ایتدی. شوشی وقتلاردا مبارك کعبه‌گه تاشلار تیبوب بیك نق ضررلادی. شهر بوتونله‌ی آچلقدا قالدی. آخرده شهر حجاجغا بیرلورگه مجبور بولدی. عبدالله‌بن الزبیر ئوزی قهرمانلارچا صوغشوب شهید بولدی. حجاجنڭ بونی آیاقلارندان آصدروب قویغانلغن‌ئسو یلیله‌ر. شولای ایتوب عبدالملك بو کونده‌شنده‌ن ده‌قوتولدی.

موندان صوڭ عبدالملك، بوتون گوچن مملکتنی طنچلاندروغا بونه‌لدردی. سوریه ومصر ئولکه‌له‌رنده بووقتلاردا طنچلق اورنلاشقان بولسادا، حجاز وعراق ئولکه‌له‌ری کوڭل قناعتله‌نورلك توگل ایدی. عراق خلقی بر بر آرتلی خلیفه‌له‌ر آلماشو وخلیفه‌لك دعوا ایتوچیله‌ر چقو سببلی بیك شایاروب بتکانله‌ر وهه‌روقت فتنه ونزاع بله‌ن وقت اوزدرالار ایدی. ایرانغا کیلسه‌ك آندا خوارج فتنه‌سی، هه‌مده تورلی ولایتله‌رده حکومتکه قارشی باش کوته‌روله‌ر دوام ایته ایدی. مونا شوشی چوالچقلارنی بترو اوچون عبدالملك ئه‌لبه‌تّه حجاجنی عراقغا نامیستنیك تعیین ایتدی. اول مکه‌نی آلوب عبدالله بن الزبیر بله‌ن حسابن بترگاچ مدینه‌گه کیلگان وآندا ترتیب اورنلاشدرو بله‌ن مشغول ایدی، عبدالملکده‌ن فرمان کیلو بله‌ن اول شوندوق عراقغا کیتوب کوفه‌گه اورنلاشدی. یوغاریدا ئه‌یتلگانچه حجاج افراط درجه‌ده اوصال، قاتی قوللی وترتیب سویوچه‌ن کشی ایدی. بوخصوصدا اول معاویه‌نڭ نامیستنیگی زیادغا بیك اوخشیدر. اول نامیستنیك بولو بله‌ن غایت درجه‌ده غیرت بله‌ن عراقدا ترتیب اورنلاشدررغا کوشدی. کوب یللاردان بیرلی

مأمور وغو بیرناطورلارنی صانغا صانامیچا ، هەر وقت فتنه چقاروب کیلگان عراق خلقی آنڭ قولندا پسی بولوب قالدیلار. تورمەگە صالو، آصو، کیسو آنڭ اوچون برلذت کنه ایدی. اول بربر کشیدەن آزغنا حکومتکه، یایسه ئوزینه قارشی برور حرکت سیزسه ، اول تلسه نیندی حرمتلی کشی بولسون قوی اورنینا بوغازلی ایدی. مونا شوندی قاتیلغی آرقاسندا اول بیك تیز آرادا عراق ئولکەسن بوتونلەی طنچلاندروب قالدردی. مهلب بن ابی صفرەغا ئەلدەن ئەلی یاردەم بیبەروب خوارج فتنەلەرن‌ده توبی تامرندان کیسدردی. خوارجلەرنڭ باشلقلاری وخلیفەلەری برسی آرتلی برسی جیکلەو ئوترلە طوردیلار. بونڭ بلەن گنه قالمیچا اول اچکی چوالشلاردان فائدالانوب باش کوتەرگان یراق ولایتلەرنی بارسن‌دا یا کادان اوّلگی حالینا قایتاردی.

بوندان صوڭ عبدالملك آڭا حجاز ادارەسن‌ده بیردی. حجاجنڭ نامیستنیکلگی یکرمی یلغا صوزلدی. حجاج، تاریخدا «حجاج ظالم» دیب بورتلەدر. تاریخ یازوچیلار آنڭ صوغشدان باشقا یوز یکرمی مڭ کشی ئوترگانلگن، آنڭ تورمەسنده ایللی مڭ ایر، اوطوز مڭ خاتون ئولگانلگن سویلیلەر. لاکن بولار بارسی‌دا آرتدروب سویلەنگان سوزلەردر. درست حجاج بیك قاتی واوصال کشی ایدی. لاکن اول درجەده ظالم کشی‌ده توگل ایدی. اول وقتداغی احوالگه قاراغاندا شوندی قاتی تدبیرلەر قیلماو هیچ ممکن توگل ایدی. حجاجنڭ قاتیلغی بولغان کبك، عدللگی‌ده بار ایدی. یکرمی یللار مملکتنڭ بارطیسن ئوز قولندا طوتقان اوشبو نامیستنیکنڭ ئولگەن وقتدا بر نیچه یوز درهمگنه میراثی قالووی آنڭ طوغری خدمت کورسەتکانلگن‌ده آچق بلدرەدر. هەرحالده اسلام مملکتی حجاجغا غایت درجەده زور بورچلیدر. آنڭ حجاز وعراق ئولکەلەرنده ترتیب وطنچلق اورنلاشدرو آرقاسندا خلقغا علوم ومعارفکه بیرلورگه یول آچلدی. مدینه، کوفه وبصرەلار فتنه اوچاغی بولودان قوتلوب علم مرکزلەری بولوب کیتدیلەر.

عبد الملك بن مروان امویلەر اچندە ایڭ الوغ خلیفه صانالادر. اسلام مملکتن طوزلو وبیمرلودەن قوتقاروب قالوچی‌دا اول‌در. ۲۱ یلغا صوزلغان خلیفەلگی وقتندا اول مملکتنی بر اوچقا جیبو ئوستینه منتظم بر دولت حالینه کیتردی. عمران مسئلەسینەده باشوق اهمیت بیردی. باشدا بیزانس ایمپیراطوری بلەن حقارتلی صلحغا راضی بولدیغی حالده، اشلەرن بر آز رەتکه صالو بلەن آنڭ بلەن‌ده حسابنی ئوزدی. خلیفەلککه کیچکان وقتندا بایتاقدان بیرلی دوام اینوب کیلگان اچکی چوالشلار سببلی قولدان اچقنغان بیرلەرنی کیری قایتاروب آلورغادا موفق بولدی.

امویلەر دورندە شرق وشمال فتوحاتی

خلیفە ابو بکر زمانندا باشلانوب، حضرت عمرنڭ بوتون خلیفەلگی وحضرت عثماننڭ یارطی خلیفەلگی دورندە دوام ایتکان، خلیفەلك نزاعلاری سببلی بر آز طوقتالوب‌دا، معاویە اش باشینە کیچکاچ تاغیدا یاکارتلغان فتوحات عبدالملك تختکە کیچکاندە بوتونلەی طوقتالغان ایدی. اولغنا توگل، بوغاریدا ئەیتلگانچە اچکی چوالشلاردان فائدالانوب بایتاق بیرلەر خلیفەلەر قولندان اچقنغان‌دا ایدی. ٧٤نچی یلدا عبدالله بن الزبیر ئوترلگاچ عبدالملك یولدا طوروب قالغان فتوحات اشن یاکادان دوام ایتدرە باشلادی. بروك وقتدا قهرمان اسلام قوماندانلاری قول آستندا قهرمان اسلام عسکری شرق طرفلارندادا، شمالدەدە، غربدەدە تاشقن کبك آلغا آقدیلار. اوشبو ایکنچی مرتبە باشلانغان الوغ فتوحات قرق یللار دوام ایتوب اسلام مملکتی غایت درجەدە کیگایو واسلام دینینڭ ئەللە قایلارغا یراق نقطەلارغا باروب کرووی بلەن نتیجەلەندی. عبدالملكدەن صوڭ بر بر آرتلی ولید (٨٦ — ٩٦) وسلیمان (٩٦ — ٩٩) اسملەرندە ایکی اوغلی تختکە کیچدی. آندان صوڭ انیسی عبدالعزیزنڭ اوغلی عمر خلیفە بولدی. (٩٩ — ١٠١) آندان صوڭ کینە بر بر آرتلی ایکنچی یزید (١٠١ — ١٠٥) وهشام (١٠٥ — ١٢٥) اسملی ایکی اوغلی تختکە کیچدیلەر. مونا شوشی بیش خلیفە زماننداا اسلام مملکتی غایت درجەدە نق کیگایدی. اوشبو فتوحاتنی باشلاب ییبەرو شرفی عبدالملكگە، موفقیتلی رەوشدە دوام ایتدرو ولیدکە قایتادر.

مهلب بن ابی صفرە اسملی الوغ قوماندانڭ خوارج فتنەلەرن باصو بلەن مشغول بولغانلغن یوغاریدا یازغان ایدك. اول شول اشن موفقیتلی رەوشدە تمام ایتکاچ، بوگا قدر قولدان اچقنغان بیرلەرنی کیری قایتاروب آلو، جیحون نهرن ئوتوب تورك خاقانلارن باش ایدرو بلەن مشغول بولدی. حجاج آنی الوغ خراسان ولایتینە والی ایتوب‌دە قویدی. خوارج فتنەلەرن باصو، ایراننی ترتیبکە صالو وقولدان اچقنغان بایتاق بیرلەرنی کیری قایتارو سببلی غایت درجەدە زور شهرت چقارغان اوشبو قهرمان قوماندان ئولو بلەن اورنینا اوغلی یزید والی تعیین ایتلدی. بو آتاسی کبك غیرتلی کشی توگل، زور طورمشنی، راحتنی یاراتا طورغان کشی ایدی. شونلقدان حجاج آنی توشوروب اورنینا «قتیبە بن مسلم» اسمندەگی بروونی قویدی. اوشبو ذات اسلام قوماندانلارینڭ ایڭ الوغلارندان صانالادر. تورکستان فتوحاتینڭ شرفی مونا شوشی قهرمان وبختلی قوماندانغا قایتادر. ولید بن عبدالملك تختکە کیچو بلەن (٨٦) قتیبە جیحون نهری آریاغنداغی تورك خاقانلارینا یوروب

بر بر آرتلی یغا باردی. ۹۰ نچی یلدا بخارا، ۹۳ نچی یلدا سمرقند وخیوا قولغا توشورلدی. ۹٤ نچی یلدا سیحون (صردریا) نهری کیچلوب فرغانه وتاشکندله‌ر فتح ایتلدی. اوشبو یورشنده قتیبه‌نك کاشغرنی‌دا فتح اینکاننگن سویلیله‌ر. ولیده‌ن صوڭ بو طرفلاردا اشله‌ر بر قدر طوقتالوب طوردی. آکاردان صوڭ خلیفه‌لککه کیچکان انیسی سلیمان بن عبدالملك آغاسینا باشقا سیاست طوتوب آنڭ زماننده بولغان نامیستنیك وقوماندانلارنی آلشدردی. شونلقدان قتیبه آکا قارشی باش کوته‌ردی. لاکن خلیفه عسکرینه جیکلوب، ئوترلدی. سلیماندان صوڭ خلیفه‌لککه کیچکان عمر بن عبدالعزیز بیك دیندار ودنیادان واز کیچکان کشی ایدی. اول فتوحاتقا هیچده اهمیت بیرمه‌دی. آکاردان صوڭ تختکه منگان ۲ نچی یزید ایسه بیگره‌کده بولدقسز کشی ایدی. شونلقدان عمر بله‌ن آنڭ زماننده یاکادان بیرله‌ر آلو قایدا، بوکارچا قولغا کیچکانله‌رینکده بایتاغیسی اچقندی. غیرتلی هشام بن عبدالملك تختکه کیچکاچ بو طرفلاردا اشله‌ر تاغن‌دا آلغا کیتدی. بوکارچا قولدان اچقنغان بیرله‌رنڭ بارسی‌دا یاکادان قولغا توشورلدی. اوشبو وقت ایڭ زور شهرت قازانغان کشی بختلی قوماندان «نصر بن سیار» در.

حجاج بن یوسف شرق فرونتینا قتیبه بن مسلمنی قوماندان تعیین اینککانده، جنوب شرقی طرفلارغا محمد بن قاسمنی ییبه‌رگان ایدی. اوشبو اولوغ قوماندان هندستانغا کروب کیتوب بیك کوب شهرله‌رنی فتح ایتدی. باشقا بیرله‌رده‌گی کبك موندادا اسلام قوماندانلاری بیرلی خلققا غایت درجه‌ده یاخشی معامله قیلدیلار. آلار مجوس دیننده بولدیقلاری حالده، آلارغا دینله‌رن طوتارغا تمام ایرك بیردیله‌ر. شونلقدان خلق کوب وقت آلارنی خوش قبول اینه‌له‌ر، وقلچ استعمالینه آرتق حاجت توشمی ایدی. مونا هندستان مملکتینه اسلام دینینڭ کرووی عبد الملك وولید بن عبدالملك زماننده بولوب، بونڭ ایڭ زور شرفی قهرمان محمد بن قاسم‌گه قایتادر. لاکن قتیبه کبك بو اولوغ قوماندانغادا تقدیر جنایت ایتدی. سلیمان تختکه کیچکاچ آنی‌دا ئوترتدی. هشام بن عبد الملك زماننده بونڭ اوغلی عمرو بو طرفلاردا یاخشوق اشله‌ر کورسه‌تدی. مشهور منصوره شهری مونا شوشی عمرو بن محمد طرفندان بنا ایتلمش ایدی.

تختکه کیچکان وقتدا مملکتده چوالشلار بولو سببلی عبد الملك بن مروان‌نڭ، شمالده‌گی کورشیسی بیزانس ایمپیراطوری بله‌ن حقارتلی صلح یاصارغا مجبور بولغانلغن بوغاریدا یازغان ایدك. لاکن بو صلح اوزاقغا دوام ایتمه‌دی. اسلام مملکتنده‌گی ئوز آرا تارتشلاردان فائدالانوب قالاسی کیلگانلکده‌ن بیزانس ایمپیراطوری صلحنی ئوزی بوزوب سوریه‌گه عسکر ییبه‌رر‌گه حاضرله‌ندی. بوکا قارشی عبد الملك‌نڭ

قه‌رده‌شی محمد بن مروان قوماند اسندا چقغان عسکر ایمپیراطور عسکرن بیك قاتی جیگدی. عبد الله بن الزبیر ئوترلگاچ عبد الملك بو طرفقا تاغن‌دا نغراق اهمیت بیردی. ارمنستان یاکادان قولغا کیچرلدی. آنا طولی‌دادا بیك زور موفقیتله‌ر کورلدی. ولید تختکه کیچکاچ بو یاقغا تاغی‌دا نغراق اهمیت بیرلدی. سلیمان زماننداا بیزانس ایمپیراطورلغینك پایتختی قسطنطنیه (استانبول) محاصره قیلندی. بونی محاصره قیلوچی شمال فرونتینك باش قوماندانی ئه‌لیگی مسلمه بن عبد الملك ایدی. محاصره هه‌م قوریدان هه‌م دیگیزده‌ن یاصالوب ایکی یللاب دوام ایتدی. لاکن کوپستنك آرتق نقلغی، فلوطنك آرتق اش اشلی آلماوی، عسکرگه آزق کیترونك چیتنلگی، قاتی صووقلار سببلی مسلمه شهرنی تاشلاب کیته‌رگه مجبور بولدی. مسلمه موندا موفقیتسزلککه اوچراسادا باشقا ییرله‌رده هامان موفقیتن آرتدرا باردی. آناطولی وارمنستان بله‌ن برگه جنوبی قافقاسدادا اول بیك زور اشله‌ر اشله‌دی. قافقاس فتوحاتندا بیگره‌ك ده زور شهرت چقارغان کشی، هشام زماننداا ارمنستان نامیستنیگی بولوب طورغان «مروان بن محمد» در.

امویله‌ر زماننداا غرب فتوحاتی

قه‌رمان عقبه بن نافعنك، مصردان آلوب بحر محیط آطلاسی‌غاقدر، آق دیگیز ساحلله‌رن اسلام مملکتینه قوشوغا موفق بولغانلغن یازوب ئوتکان ایدك. حاضرگی طرابلس، تونس، جزائر و فاسلاردان عبارت بولغان اوشبو ئولکه‌نی عربله‌ر «آفریقیه» دیب یورتـه ایدیله‌ر. مونا شوشی آفریقیه ئولکه‌سن باشلاب فتح ایتو شرفی شول قه‌رمان عقبه بن نافعغا قایتادر. بو ییرله‌رده «به‌ر به‌ر» دیگان خلق طوروب، کوبره‌ك ییرله‌ری بیزانس ایمپراطورینه تابع ایدی. معاویه‌ده‌ن صوك اسلام مملکتنده داخلی چوالشلار، حکومتکه قارشی باش کوته‌روله‌ر و بیك یش خلیفه‌له‌ر آلماشنو سببلی بو ییرله‌رنك بیك کوبیسی یاکادان قولدان اچقنغان ایدی. شونلقدان عبد الملك بن مروان شمال کورشیسی بله‌ن صلح یاصاب آزراق اشن ره‌تله‌و بـله‌ن بو طرفقا اهمیت بیره باشلادی. آنك زماننداا مصر نامیستنیگی بولغان برطوغان قه‌رده‌شی عبد العزیز بن مروان، زهیر بن قیس اسملی قوماندان قول آستندا بوندا بر فرقه عسکر یبه‌ردی. زهیر به‌ر به‌ر و بیزانس عسکرله‌رن بربر جیکوب حاضرگی تونسقا بـاروب یتدی. لاکن ایمپیراطور طرفندان فلوط بله‌ن آرتدان عسکر توشورلوب زهیرنك یولی کیسلدی. زور صوغش بولوب زهیر ئوترلدی، عسکری بوتونله‌ی تارمار کیترلدی. اچکی فتنه له‌رنی باصقاچ عبد الملك موندا حسّان بن نعمان قول آستندا تاغن کوچلی عسکر یبه‌ردی. مونـا شوشی

قوماندان بيك قاتى صوغشوب موندان الك عقبه بن نافع طرفندان آلنغان يير لەرنك
كوبسن كبرى قايتاردى. بەربەرلەر اسلام دينن قبول ايتوب بوندان صوڭغى
صوغشلاردا عربلەرگە بيك زور ياردەمچى بولديلار. وليد زماننداآفريقا ناميستنگى
بولوب طورغان موسى بن نصير بو طرفلاردا بيگرەك دە زور موفقيتلەر قازانوب،
بحر محيط آطلاسىغاقدر باروب يتدى. بوندان صوڭ بو تيرەلەردە بيزانس
ايمپيراطورلارينك حاكميتى مەڭگيگە بتدى.

اوشبو صوغشلاردا موسى بن نصيرغا ايك نق قارشيلق كورسەتوچى سبتە
قلعەسينك كاميندانتى «يوليان» ايدى. موسى بن نصير اوشبو قلعەنى قولغا توشورە
آلميچا بيك كوب ماتاشدى. لاكن ايمپيراطور طرفندان ياردەمدەن كيسلگان
و اوزاق وقتلار قارشى طوروب بونچيغان يوليان آخردا بوڭاردان صلح صورارغا
مجبور بولدى. صوڭندان اوشبو كشينك موسى بن نصيرغا بيك زور خدمتلەرى
تيدى. اول آڭا آق ديڭگز بلەن بحر محيط آطلاسينى آيرغان بوغازدان ئوتوب
حاضرگى اسپانيا مملكتن ضبط ايتەرگە كيڭاش بيردى. بو وقت آندا «ۋەسفوت
قراللغى» بولوب، اول يير «آندالوزيا» ديب آتالا ايدى. ۋەسفوت قراللغى بلەن
بيزانس ايمپيراطورلغى آراسندا اوّلدەن اوك دشمانلق بار ايدى. ايمپيراطورنك
ناميستنيگى ئوزلەرى كبك، دشمانلارينكدا عربلەر قول آستينا كيچوون تلەدى.
مركزدەن شولقدر يراقلاشوب آزغنا عسكر بلەن بوقدر زور وقورقنچلى اشلەرگە
گرشو البتە آنسات تۇگل ايدى. لاكن بو وقتلاردا آندالوزيادادا اشلەر كوڭللى
تۇگل ايدى. حكمدار و الوغ تورەلەرنك خلقنى قول رەوشندە طوتوب جيلكلەرن
صووروولارى بولارنى تگيلەردەن بيزدرگان، بعض بر چيت ملتلەرنى آرتق قصولار
بولارنى تگيلەرگە تمام دشمانلانقان ايدى. آنك صوڭندا تخت اوچون الوغ تورەلەر
آراسندا نزاعدا بار ايدى. مونا شونلقدان موسى بن نصير بو طرفدادا بختن صناب
قارارغە بولدى.

هجرتنك ۹۲ نچى يلندا موسى بن نصيرنك آزادليسى «طارق بن زياد» عرب
و بەربەر قاتناش بر فرقە عسكر بلەن بوغازنى ئوتوب آندالوزيا ئوستينە يورى
باشلادى. ۋەسفوت قرالى «رودەريخ» زور كوچ بلەن بوڭا قارشى چقدى. حاضرگى
«كاديكس» شهرينە ياقن بر كچكنە يلغا يانندا بولغان قانلى صوغشدا طارق
عسكرى غالب كيلدى. «رودەريخ» اوشبو صوغشدا خبرسز يوغالدى. برنچى
جيڭلو شادلغى بلەن روحى كوتەرلگان اسلام عسكرى بوندان صوڭ گل آلغا باردى.
هەر بيردە دشمان عسكرى نارمار كيترلە طوردى. اوزاق ئوتمەيچە ۋەسفوت
قراللغينك پايتختى طُلَيطلە (طولەدو) شهرى صوڭندان علم مركزى بولوب كيتكان

قرطبه شهری‌ده آلندی. شولای ایتوب طارق‌نك بخنی آلغا بارغاندان آلغا باردی.

بو وقتلاردا آفریقیه نامیستنیگی موسی بن نصیر «قیروان» شهرنده یاتا ایدی. طارق بن زیادنك بوندی موفقیتله‌رن ایشتکاچ، شهرتنی بر آز کارغاغنا بیره‌سی کیلمیچه بایتاق عسکر بله‌ن ئوزی‌ده آندالوزیاغا کیلدی. (۹۳) اول طارق یولینا باشقا یولدان یوروب کوب شهرله‌ر قولغا کیچردی. بر یل دیگانن پایتختکه‌ده باروب کردی. موسی، آندالوزیاغا کرو بله‌ن طارق‌غا بوندان صونك آلغا بارماسقا امر بیرگان ایدی. شونلقدان اول پایتختده طورا ایدی. ایسکی خوجه‌سینك پایتختکه یاقنلاشقانلغن ایشتکاچ اول آنی قارشی آلورغا چقدی. یاقنلاشقاچ آنی حرمت بوزنده‌ن آتندان توشوب سلاملادی. شول وقت موسی بن نصیر آنك آرقاسینا قامچی بله‌ن اله کتروب آلغانلغن و قانی تیرگه گانلگن سویلیله‌ر. بونك بله‌ن گنه قالمیچا اول آنی تورلی سببله‌ر تابقان بولوب حبسکه‌ده آتدرغان آنك بو اشی طارق‌نك بیك کوته‌رلوب کیتکانلگنده‌ن و زور شهرت آلغانلغندان، کونله‌شکانلگده‌ن ایدی. بوندان صونك موسی بن نصیر تاغن‌دا آلغا حرکت ایتوب بوتون اسپانیا مملکتن آبقاب چقدی. شولای ایتوب اوچ دورت یل اچنده بوتون اسپانیا مملکتی اسلام دولتی قولینا کیچدی. اوشبو مملکتکه عربله‌ر «اَنْدَلُس» دیب اسم بیردیله‌ر. بو بر وقتلار دنیانك ایك معمور و ایك مترقی مملکتله‌رنده‌ن بولوب کیتوب، بوتون یاوروپاغا استاذلق قیلدی مونا شوشی اندلس مملکتن فتح ایتو شرفی اوشبو قهرمان طارق بن زیاد بله‌ن موسی بن نصیرغا قایتادر. طارق بن زیادنك ایك باشلاب باروب توشدیگی بوغاز چیتنده گی تاو آنك اسمی بله‌ن «جَبَل الطارق» دیب آتالدی. بو حاضرگی کونگه قدر شول اسمن صاقلیدر.

دنیانك بیك کوب قهرمان و فاتحلارینك باشلارینا کیلگان کبك، اوشبو ایکی الوغ ذاتنك‌دا آخر عمرله‌ری کوڭلسز ئوتدی. سلیمان بن عبدالملك بولارنك هه‌ر ایکیسن عزل قیلدی. قوللارینا توشورگان غنیمت مالله‌رن مصادره قیلدی. موسی بن نصیرنك آخر عمرنده خیرچیلك ایتوب اوزدرغانلغن‌دا سویلیله‌ر. لاکن بو حه‌تلیسینه کوڭل اشاناسی کیلمیدر. موسی، سیکسان یه‌شله‌رگه یینوب ۹۷ نچی یلدا وفات بولدی. سلیمان بن عبدالملك موسی‌نك ئوزن جزالاو بله‌ن گنه قالمیچا آفریقیه‌ده والی بولوب قالغان اوغللاری عبدالله بله‌ن عبدالملك‌نی‌ده عزل ایتوب تورمه‌گه یابدردی. اندلس‌ده نامیستنیك وباش قوماندان بولوب قالغان عبدالعزیزنی ئوترتدی.

عبدالعزیزدەن صوڭ کیلگان نامیستنیکلەر تاغن‌دا آلغا حرکت ایندیلەر. آلار پیرەنه تاولارن کیچوب حاضرگی فرانسیەنڭ‌دا بایتاق یيرلەرن اندلس مملکتینه قوشدیلار. عربلەرنڭ مقصدلەری پیرەنه تاولارن کیچوب، یاۋروپانڭ آق دیڭگز بویلارن ضبط ایتو وشولای‌ایتوب قسطنطنیەغا باروب چقو ایدی. لاکن عربلەر بلەن بەربەرلەر آراسندا چققان نزاع واختلافلار بو پلانلارن یولغا قویارغا کیرته بولدی. غیرتلی هشام بن عبدالملك (١٠٥—١٢٥) اوشبو پلاننی میدانغا قویو نیتی بلەن اندلس ادارەسن قهرمان «عبدالرحمن الغافقی»غا تابشردی. عبدالرحمن غایت غیرت بلەن یاڭادان فرانسیه اۆستینه هجوم ایته باشلادی. لاکن «پواتیه» شهرینه یاقن شارل مارتەل قوماندا‌اسنداغی فرنك عسکرندەن بیك قانی جیکلوب اۆزی اۆترلدی. (١١٤ ه) بوندان صوڭ ایندی عربلەرگه آلغا بارو ممکن بولمادی. اندلسده نغنوب قالورغاغنا طوغری کیلدی.

امویه دولتینڭ شوکتلی دوری

امویه دولتی هجرتنڭ ٤١ نچی یلندا تأسیس ایتلوب هجرتنڭ ١٣٢ نچی یلینا قدر دوام ایتدی. بو سلالەدەن بارلغی ١٤ خلیفه کیلوب برنچیسی معاویه بن ابی سفیان، صوڭغیسی «مروان الحمار» بولغانلغن یوغاریدا یازغان ایدك. امویلەر دولت باشینا کیچکانده اسلام مملکتی غایت درجەده آور حاللەر کیچره ایدی. خلیفه عثمان‌نڭ صوڭغی یارتی دورنده باشلانغان چوالشلارغا، حضرت علی دورندەگی خلیفەلك نزاعلاری قاتناشوب اسلام مملکتی بر برینه دشمان ئەلله نیچه فرقەلەرگه بولنوب بتکان ایدی. شونلقدان امویلەرگه مملکتنی طنچلاندرو وئۆز حاکمیتلەرن نغتو اوچون بیك کوب کوچ وقوّت صرف ایتەرگه طوغری کیلدی. عقللی، باشلی وادارەگه کیرەگندەن طش اوستا معاویەنڭ آرەیی، تالمی اشلەوی آرقاسندا، مملکت بر توسلی طنچلانوب خلق بولارنڭ اش باشندا طورولارینا کونسەدە، یوروش طورشی بلەن خلقغا ناچار تانلغان برنچی یزید تختکه کیچکاچ اشلەر تاغن‌دا سوتلوب کیتدی: شیعەلەر آنڭ خلیفەلگینه راضی بولمیچا حضرت حسین‌نی خلیفه ایتەرگه بولدیلار. شولای ایتوب «کربلا واقعەسی» کیلوب چقدی. بونڭ بلەن امویلەرنڭ اشی تاغن بوزولا توشدی. آندان صوڭ عبدالله بن الزبیر باش کوتەروب بولارنڭ اشن بوتونلەی چغرندان چغاردی. لاکن امویلەرنڭ بختلەرینه قارشی چامادان طش غیرتلی، باشلی، تیمر کبك نق عبدالملك بن مروان کیلوب چغوب اشلەرنی یاڭادان رەتکه صالوب بیبەردی. امویه دولتینڭ برنچی مؤسسی معاویه بن ابی سفیان بولسا، آنی قوتقاروب قالوچی کشی اوشبو عبدالملکدر.

اموبلەرنڭ شوكتلى دورلەرى مونا شوشى عبدالملكنڭ صوڭغى بارتى دورندەن باشلانوب هشام بن عبدالملك دورى (١٠٥-١٢٥) بنكانچە صوزلادر.

يارطى عصر قدر صوزلغان اوشبو دوردە اموبلەر اسلام دولتن غايت درجەدە كيڭايتوب، دنيانڭ ايك زور دولتلەرندەن ياصاب بيبەرديلەر. آلار وقتندا اسلام مملكتى بر طرفدان قطاى وسيبيريەدەن آلوب بحر محيط آطلاسىغا باروب بيتە، ايكنچى طرفدان بحر محيط هندىدەن آلوب قافقازغا باروب تروە ايدى. مملكتنڭ اوشبو رەوشدە كيڭايووى بيگرەك برنچى وليد بلەن سليمان بن عبدالملك زماننداء بولدى. بو طوغريدا بيگرەك دە زور خدمت كورسەتوچى كشى وليد ايدى. اموبلەر حضرت علىدەن خليفەلكنى تارتوب آلو، مقدس اورنلارنى حرمتسزلەو، كربلا واقعەلارن ميدانغا كيترو كبك كيلوشسز اشلەرى بلەن ناچار كورنورگە تيوش بولسالاردا، مملكتنى شول درجە كيڭايتوب اسلام دينن ئەللى قايلارغا، بيك يراق يرلەرگە تاراتولارى جهتندەن مسلمانلار طرفندان حرمت بلەن ياد ايتلورگە لائقلاردر.

اسلام دينينڭ عراق وايران ئولكەلەرينە، سوريە ومصرلارغا كروەينە حضرت عمر سببچى بولغان كبك، يراق شرق طرفلارينا يعنى توركستان، قطاى وهندستانلارغا، شولايوق آفريقا قطعەسندا آق ديڭگز بويلارينا وحتى ياۋروپاغا كروەينە اموبلەر سببچى بولديلار.

اموبە خليفەلەرى اسلام مملكتن افراط درجەدە كيڭايتوب اسلام دينن كوچلەندرگان كبك، مملكتدە اصلاحات ياصاوغا وعمران جهتلەرينەدە ياخشوق اهميت بيرديلەر. اسلام مملكتندە ايك باشلاب منتظم رەوشدە پوچتە يورتو اصولى كرتلو اموبلەردەن برنچى خليفە معاويە بن ابى سفيان زماننداء بولدى. خلفاء راشدون دورندە، شولايوق اموبلەرنڭ الكى زمانلارنداء اسلام دولتينڭ ئوزينە آيرم صوغلغان آقچاسى دا يوق ايدى. آلار بيزانس وايران آقچالارن وشولارغا اوخشاتلوب نەق شولار توسلى ايتوب ئوزلەرندە صوغلغان آقچالارنى يورتە ايديلەر. بيشنچى خليفە عبدالملك بن مروان ايسە اسلام دولتى اوچون آيرم آقچالار صوقدروب بوڭارچا يورگان ايران وبيزانس آقچالارن وشولارغا اوخشاتلوب صوقدرلغان اسلام آقچالارن معاملەدەن چغاردى. عبدالملك آقچالارى عرب حرفلەرى بلەن صوغلغان بولوب، ئوزندە بعض بر آيتلەر يازلغان و صوغلغان شهر اسمى قويلغان ايدى. خلفاء راشدون دورندە مسلمانلار كيرەك خلفاء راشدون دورندە و كيرەك اموبلەرنڭ الگيرەك دورلەرندە تورلى دولت مؤسسەلەرندەگى رسمى يازولار بر عربچە گنە يازلميچا، تورلى تلدە يازلا ايديلەر. مثلا عراق و ايراندا فارسيچا، سوريەدە رومچە، مصردە قبطيچا يازلا ايديلەر.

شونلقدان بو ییرله‌رده کانسه‌له‌ریه خدمتله‌ری کوبره‌ك بیرلی خلقدا بولا ایدی. عبدالملك بن مروان ایسه بوتون «دیوان»لارنی عربچه‌گه ترجمه ایتدردی. شولای ایتوب بو ییرله‌رده‌ده کانسه‌له‌ریه خدمتله‌رن عربله‌رنك ئوزله‌رینه آلورغا یول آچلدی. عبدالملك بن مروان‌نك اوشبو اشی دولت منفعتی جهتندن قاراغاندا ایك الوغ اشله‌رنده‌ن صانالورغا تیوشدر. چونکه بو اش برجهتده‌ن اسلام دولتن چیتله‌رنك تورلی خیانتله‌رنده‌ن قوتولدردی. ایکنچی جهتده‌ن اسلام دولتینك چندان‌دا اسلام دولتی، عرب دولتی ایکانلگن اثبات ایتدی.

خلفاء راشدون دورنده مسلمانلار بیك پراصطوی طورمشقا بیرلوب، زور وزینتلی بنالار صالوغا برده اهمیت بیرمی ایدیلر. امویه خلیفه‌له‌ری بو جهتکه‌ده اهمیت بیردیلر. امویلرده‌ن بوخصوصقا بیگره‌ك‌ده دقت ایتکان کشی آلتنچی خلیفه ولید بن عبدالملکدر. حاضرگی کونگه قدر سلامت بولغان دمشقداغی «امویه جامعی» دیب مشهور جامع مونا شوشی ولید طرفندان بنا ایتلدی. اوشبوجامع باشدا کلیسه ایدی. حضرت عمر زماننده دمشق فتح ایتلگاچ، کلیسه‌نك یارطیسی مسجدکه ئه‌یله‌ندرلوب، یارطیسی خرستیانلارنك ئوزله‌رینه چیرکه‌و ایتوب قالدرلغان ایدی. ولید بن عبد الملك بیك کوب آقچا بیروب خرستیانلاردان کلیسه‌نك قالغان یارطیسن صاتوب آلدی‌دا، یا کادان مسجد ایتوب صالدردی. اوشبو مسجدنی صالوچیلار روم اوستالاری ایدی. مسجد زمانینا کوره افراط درجه‌ده زور وغایت درجه‌ده زینتلی ایتوب صالنوب بیك زور بهاغه توشکان ایدی. حضرت عمر زماننده قدسده بنا ایتلگان مسجد اقصانی یا کادان یاخشیلاب توزه‌تدروچی‌ده اوشبو ولیدایدی. اول مدینه‌ده‌گی پیغمبر مسجدن‌ده بوزدروب، یا کادان زورایتوب صالدردی. اول تورلی ییرله‌رده یتیمخانه‌له‌ر، عاجز خانه‌له‌ر صالدردی. مسافرخانه‌له‌ر، خسته خانه‌له‌ر بنا ایتدردی. اسلام دولتنده ایك باشلاب مکتب بنا ایتدروچی خلیفه‌ده اوشبو ولیدایدی. یوللار توزه‌تو، تورلی ییرله‌رده قویو وآرقلار قازیتوغادا اول بیك نق اهمیت بیردی.

اسلام دولتنده توبلی ومنتظم اداره وجودکه کیتروچیله‌رده امویه خلیفه‌له‌ری بولدی. آلار بو طوغریدا بیگره‌ك‌ده بیزانس وایران اصول اداره‌له‌رنده‌ن ئورنه‌ك آلدیلار. شونلقدان بولارنك اداره‌له‌ری «ادارهٔ مستقل»ایدی. خلفاء راشدون دورنده ایسه دولت اداره‌سی مشروطی‌اساسقا قورولوب، خلیفه ئوز بلگنچه‌گنه اش قیلمی، بلکه خلق بله‌ن کیگاش ایته وآلارنك فکرله‌ری بله‌ن حسابلاشا ایدی. امویه‌خلیفه‌له‌ری ایران کسرالاری وبیزانس ایمپیراطورلاری توسلی خلق فکری بله‌ن حسابلاشمیچا ئوز بلگانچه‌گنه اش قیلدیلار. آلارشولوق کسرا وقیصرلاردان ئورنه‌ك آلوب هه‌روقت صاقچی عسکرله‌ر بله‌ن بوریله‌ر، زور وزینتلی سرایلاردا طورالار وخزینه

مالن ئوز ماللاری کبك تله گان اورنغا، تله گانچه طوتالار ایدی. حالبوکه خلفاء راشدون عادی کشیلر کبك کیچنه‌لر، بیك عادی گنه ئویلرده طورالار، خزینه مالندان باری خلق بیلگیله گان وظیفه بلن گنه فائدالانا ایدیلر. مونا بو جهتدن قاراغاندا امویه خلیفه‌لری اسلام تاریخندا ماقتاولی اورن طوتا آلمیلار. امویلر اچندن خلق فکری بلن حسابلاشا طورغان باری بر خلیفه چقدی، که اول سیکزنچی خلیفه عمر بن عبدالعزیز در. بو غایت درجه‌ده تقوا، دیندار، دنیادان واز کیچکان بر کشی ایدی. اول دولت اداره‌سی طوغریسندا خلفاء راشدون یولندان باررغا طرشدی. تاریخ یازوچیلار آنی کیره‌ك پراصطوی طورمشدا و کیره‌ك عدالتده حضرت عمرگه اوخشاتالار. آنگا قدر خلیفه‌لر حضرت علی نسلینه وعموما شیعه‌لرگه بیك ناچار قاریلار وآلارنی بیك نق قسا ایدیلر. عمر بن عبدالعزیز شیعه‌لرگه بوندی قاراشنی بتردی، حضرت علی نسلینه حرمت بلن قاری طورغان بولدی. امویه خلیفه‌لری بو وقتقا قدر، ئوزلرینك سیاسی دشمانلاری بولغان حضرت علی‌نی، جمعه وعید خطبه‌لارندا منبردن لعنتلیلر ایدی. عمر بن عبدالعزیز خلیفه بولو بلن بو یامان عادتنی‌ده بتردی. اوشبو خلیفه‌نك خلیفه‌لك سورووی بیك آز، ایکی یل یارم غنا بولغانلقدان، آنك اداره‌سی وطوتقان یولی عمومی آغومغا تأثیر ایته آلمادی. اول وفات بولوب ایکنچی خلیفه تختکه کیچو بلن دولت اداره‌سی تاغن‌دا اوّلگی ازینه توشدی. عمر بن عبدالعزیزنك ئولووینه امویلر ئوزلری سبب بولدیلار. آلار عمر بن عبدالعزیز شول یولی بلن بارغاندا دولتنك ئوز قوللارندان اچقنووندان قورقوب آنگا آغو بیروب ئوترتکانلر.

امویلر دورنده علوم و معارف

اسلام مملکتنده علوم و معارفنك پشکان زمانی عباسیلر دوریدر. امویلر دورنده ایسه اسلام دولتی بردن ئه‌لده یه‌ش بولغانلقدان، ایکنچیدن ایك غیرتلی و اشلکلی خلیفه‌لر زمانی مملکتنی طنچلاندرو و ئوستدرو بلن ئوتکانلکدن علوم و معارفنك ترقیسینه نق اهمیت بیرله آلمادی. شولایدا بو دورده دین علمی و ادبیات بلن شغلله‌نوچیلر آز توگل ایدی. لاکن بو وقتلاردا درس بیرو و علم ئوگره‌نو کتاب بلن بولمیچا، تلدن تلگه کوچروب کنه ایدی. تورلی فنلرده کتاب یازولار عباسیلر زماننداغنا باشلاندی. امویلر دورنده ایك زور دین عالملری خلفاء راشدون دورنده صوڭغی بوونلارغا استاذلق قیلغان صحابه‌لاردان حضرت عائشه، عبدالله بن عباس، زید بن ثابت حضرتله‌یدر. حضرت عائشه، خلیفه معاویه‌نك صوڭغی دورلرینه قدر عمر سوروب ٥٨ نچی یلدا وفات ایتدی. عبدالله بن عباس ایسه عبدالملك

بن مروان زمانندا بایتاق عمر سوروب ٦٨ نچی یلدا وفات بولدی. زید بن ثابت حضرتلری معاویه خلیفه نك اوّلگی دورلرنده، هجرتدن ٤٥ نچی یللار تیره سنده وفات بولدی. بوندان باشقا کوب حدیث روایت ایتو بلن شهرت چغارغان صحابه لاردان ابو هریره، انس، عبدالله بن عمرلرده اموی‌لر دورینه قدر قالدیلار.

اوشبو صحابه لاردان صونك اموی‌لر دورنده دین وشریعت علمینك یولدزلاری جیدی کشیدر: سعید بن المسیّب، ابوبکر بن عبدالرحمن، قاسم، عبیدالله بن عبدالله، عروه بن الزّبیر، سلیمان بن یسار، خارجه بن زید. بولار تابعین حضرتلرینك ایك فقیه وایك عالملرندن بولوب، اسلام دنیاسینا دین علمی شولار آرقیلی تارالغان. سعید بن المسیب، حضرت عمر زمانندا دنیاغا کیلدی. اول اوشبو جیدی عالمنك ایك آلدنغیلارندان‌در. اول عالم بولو ئوستینه بیك تقوا و عبادتچل ایدی. خلیفه عبدالملك بن مرواننك بعض بر امرلرینه قارشی توشکانلکدن اول بیك کوب جفالار چیکدی، قامچی بلن صوقدرلدی. اول برنچی ولیدنك صونگغی زمانلارندا وفات بولدی. ابوبکر بن عبدالرحمن‌دا تابعین حضرتلرینك ایك عالملرندن وایك معتبرلرندن‌در. اول‌دا خلیفه عمر زمانندا دنیاغا کیلدی. اول بیك صوفی بولغانلقدان «قریش راهبی»(١) دیب یورتله ایدی. اول‌دا ولید زمانندا، وفات بولدی. قاسم، خلیفه ابوبکرنك اوغلی محمدنك اوغلیدر. محمد بن ابی بکرنك خلیفه عثمان فتنه‌سنده زور شهرت چغارغان کشی ایکانلگن یازوب ئوتکان ایدك. قاسم‌دا تابعین حضرتلرینك ایك زورلارندان‌در. اول هشام بن عبدالملك زمانندا وفات بولدی. عبیدالله بن عبدالله، الوغ ومشهور صحابه لاردان عبدالله بن مسعودنك یاقینیدر. اول بیك زور عالم ایدی. آنك طوغریسندا خلیفه عمر بن عبدالعزیز: «مینم اوچون آنك بر مجلسنده بولو، بوتون دنیا مالندان آرتغراق» دیه طورغان ایدی. اول عالم بولو ئوستینه بیك صوفی‌دا ایدی. اول ایکنچی یزید زمانندا دنیادان کیچدی. عروه بن الزبیر، الوغ صحابه لاردان حضرت زبیرنك اوغلی وعبدالله بن الزبیرنك بر طوغان انسیدر. اول بیك الوغ عالم ایدی. اول ولید بن عبدالملك زمانندا وفات بولدی. سلیمان بن یساردا بیك زور عالملردن‌در. اول یوزنچی یل تیره لرنده وفات بولدی. خارجه، مشهور صحابه زید بن ثابت حضرتلرینك اوغلیدر. اول ٩٩ نچی یلدا وفات بولدی. مونا شوشی کشیلر بوغاریدا سویلنگانچه ایکنچی بووندا، یعنی تابعین زمانندا یتشکان ایك الوغ عالملردر. بولار ئوزلرن علم یولینا باغشلاغان کشیلر بولوب، دینی مسئله‌لرده فتوالار بیره‌لر ومجلسلری هروقت علم مجلسی بولا ایدی.

---

(١) راهب مانـاخ معناسنده‌در.

تابعین زمانینداغی عالم‌لەر البتە بولارغنا توگل. بولاردان باشقادا بیك زور عالم‌لەر یتشکان. مثلا زهری، سالم بن عبدالله، نافع، محمد بن سیرین حضرتلەری‌دە شول بوو‌ونننك ایك الوغ وایك عالم کشیلەرندەن ایدی. لاکن بوغاریداغی جیدی کشینك عالم‌لەری تاغی‌دا برکە‌تلیرەك بولدی. صوڭغی عالم‌لەر کوبرەك شولاردان فائدالاندیلار. شولای ایتوب بولار اسلام دنیاسندا دین علمینك استاذلاری صانالدیلار. امویلەر دورندەگی عالم‌لەردەن تاغی‌دا بر کشی بار، کە اول «حسن بصری» حضرتلەریدر. بو ذات حضرت عمر زمانندا دنیاغا کیلوب، هشام زماننده وفات بولدی. اول بصرە شهرنکی ایدی. اول بیك زور عالم بولوب، بصرەدە درس ئەیتە ایدی. اسلام دنیاسندا باشلاب اعتقاد علمینە نیگز صالوچی کشی مونا شوشی حسن بصری حضرتلەریدر.

امویلەر دورندە اوشبو دین عالم‌لەرندەن باشقا بر نیچە تل عالم‌لەری وادیب‌لەردە یتشدی. بولارنك ایك مشهورلەری ابوالاسود الدؤلی، نصر بن عاصم ویحیی بن یعمرلەردر. ابوالاسود الدؤلی، حضرت علینك شاکردلەرندەن بولوب، عرب ادبیاتندا بیك ماهر کشی ایدی. حضرت علینك کورسەتووی بوینچا عرب نحون باشلاب چغاروچی اولدر. قرآن کریمگە باشلاب حرکەلەر قویوچی‌دا اولدر. اول وقتقا قدر قرآندادا، عربنك باشقا یازولارندادا حرکەلەر یوق ایدی. عرب ئوز تلن حرکەسزدە درست اوقی آلغانلقدان باشدا قرآنغا حرکە قویوغا مجبوریت کورلمی ایدی. لاکن فتوحات سببلی چیت ملت خلقلاری‌دا اسلام دینن قبول ایتە باشلاغاچ قرآنغا حرکە قویوغا لزوم کورلدی. بوڭا ایك باشلاب اهمیت بیرگان کشی معاویە زمانندا عراق نامیستنیگی بولغان زیاد ایدی. اول بو اشنی مونا شوشی الوغ ادیب ابوالاسودکە تابشردی. ابوالاسود قویغان حرکەلەر حاضردەگی رەوشچە بولمیچا، نقطەلار بلەن ایدی. اول ئوست علامتی ایتوب حرفنك ئوستینە بر نقطە، آست علامتی ایتوب حرفنك آستینا بر نقطە، ئوتور علامتی ایتوب حرفنك آلدینا بر نقطە قویدی. تنوینی بلدرو اوچون ایکیشەر نقطە قویدی. ابوالاسود الوغ شاعردە ایدی. اول عبدالملك زمانندا بصرەدا وفات ایتدی.

نصر بن عاصم ابوالاسودنك شاکردلەرندەن بولوب الوغ ادیب ایدی. یحیی بن یعمر ایسە زور ادیب بولو ئوستینە قرآن عالمی‌دە ایدی. بودا ابوالاسودنك شاکردی ایدی. اول خراساندا قاضی بولوب‌دا طوردی. مونا شوشی ایکی کشی قرآنداغی نقطەلی حرفلەرگە نقطەلار قویدیلار. اول وقتقا قدر عرب حرفلەرندە هیچ بر نقطە یوق ایدی. بیك چیتن ایدی. مثلا: ع‌دە (ع) رەوشندە یازلا، غ‌دا (ع) رەوشندە یازلا؛ س‌دە (س) رەوشندە؛ ش‌دە (س) رەوشندە یازلا ایدی. شونلقدان

نقطه‌لی بولورغا تیوش حرف بله‌ن نقطه‌سز بولورغا تیوش حرفنی آیرو بیلک چیتن ایدی. مونا شوشی ادیبله‌ر نقطه‌لی بولورغا تیوشلی حرفله‌رگه نقطه‌لار قویوب قرآن اوقوچیلارنی اوشبو مشقتده‌ن‌ده قوتقاردیلار. لاکن بو وقتدا حرکه علامتی بولغان نقطه‌لار بله‌ن، نقطه علامتی بولغان نقطه‌لارنی آیرودا قیینلق چیگله ایدی. شونلقدان بو ایکی علامتنڭ برسن قارا قارا بله‌ن، برسن قزل قارا بله‌ن قویا طورغان بولدیلار.

صوڭراق نقطه‌علامتی‌شول کوینچه‌قالوب، حرکه‌علامتی‌حاضرده‌گی ره‌وشینه‌آلشدرلدی. بو اشنی باشقاروچی کشی عباسیله‌رنڭ الکی دورله‌رنده بیتشکان الوغ تل عالمی لیل بن احمد حضرتله‌ری بولدی.

اموبله‌ر دورنده شعر وادبیاتقا غایت درجه‌ده اهمیت بیرله ایدی. کیره‌ك خلیفه‌له‌ر وکیره‌ك الوغ مأموره‌له‌ر ئوزله‌رن ماقتاتو اوچون شاعرله‌رنی قدرلیله‌ر، آلارغا زور مکافاتلار بیره‌له‌ر ایدی. خلیفه‌له‌ر والوغ مأموره‌له‌رنڭ مکافاتلارینا قزیغوب شاعرله‌ر اوشبو میداندا بر برسنده‌ن اوزشورغا طرشا ایدیله‌ر. خلیفه‌له‌رنڭ سارایلاری هه‌ر وقت دیرلك تورلی شاعرله‌ر بله‌ن طولی بولوب، شعر وادبیات مجلسله‌ری یاصالا طورغان ایدی. امویله‌ر ده‌ورنده‌گی شاعرله‌رنڭ ایڭ مشهورله‌ری جریر، اَخْطَل فَرَزْدَق ایدی. بولار خلیفه سارایندان آیلق معاشلار آلا طورغان ایدیله‌ر.

امویه دولتینڭ انقراضی

امویه خاندانی اسلام مملکتن غایت درجه‌ده کیڭایتکان و اسلام دولتن کوچه‌یتکان وشوکتله‌ندرگان بر خاندان بولسادا، مملکت خلقی آلاردان بوتونله‌ی راضی توگل ایدیله‌ر. بونڭدا ایڭ برنچی سببی آلارنڭ حکومتنی باشقالاردان کوچ وحیله بله‌ن تارتوب آلولاریدر. شونلقدان باشداراق خلق بولارغا «تالاوچیلار» دیب قاری ایدیله‌ر. امویله‌رنڭ حکومت اداره‌سنده خلفاً راشدون طوتقان یولغا بوتونله‌ی باشقابر یول طوتولاری خلق کوبچیلگینڭ آلارغا قارن قاراولارینا تاغی داسبب بولدی. امویله‌رگه بیگره‌ك ده دشمان فرقه شیعه‌له‌ر ایدی. بولار تگیله‌رگه ئوزله‌رینڭ حقلارن تارتوب آلوچیلار دیب قاربلار، آزغنا فرصت چقدی ایسه تگیله‌رگه قارشی باش کوته‌ره‌له‌ر ودولتنی ئوز قوللارینا آلورغا طرشالار ایدی. شولای ایتوب شیعه‌له‌رده‌ن برنیچه کشی حکومتکه قارشی قیام ایتوب، حکومت عسکری طرفندان ئوترلدی‌ده.

معاویه، عبدالملك و ولید کبك ذاتلارنڭ گوزه‌ل اداره‌له‌ری و دولتکه الوغ خدمتله‌ری آرقاسندا کوبچیلك بولار قول آستندا بولورغا کونسه‌له‌رده، بوغاریـدا

ئەينكانچە شيعەلەر يعنى حضرت على وفاميلياسينا طرفدارلق كورسەتوب آلارنى اش باشينا مندررگە طرشقان فرقەلەر هيچ بر وقتدا آلار قول آستندا بولورغا راضى توگل ايديلەر. پيغمبرنڭ آتاسى بلەن بر طوغان قەردەشى حضرت عباسنڭ نسلى دە امويلەرگە قرن قارى ايديلەر. آلاردا ايتەك آستندان‌غنا بولسادا ئوزلەرينە طرفدار جييودان كيرى طورماديلار.

هشام بن عبدالملكدەن صوڭ اش باشينا بر بر آرتلى اهليتسز كشيلەر منوب اوطورديلار. مثلا: آنكاردان صوڭ تختكە كيچكان ايكنچى وليد، هيچ بر جهتدەن حكمدارلقغا لائق كشى توگل ايدى. اول بوتون وقتن ايسرتكچ اچوب، اويون كولكى بلەن ئوتكەرە، دولت اشلەرينە اصلا اهميت بيرمى ايدى. آنڭ دين و شريعتكە قارشى مناسبتسز حركتلەرى دە آز بولمادى. شونلقدان كيرەك خلق و كيرەك سراى دائرەسى ئوزندەن تمام بيزدى. آخردا برنچى وليدنڭ اوغلى اوچنچى يزيدنى تختكە مندرديلەر. ايكنچى وليد اول وقتلاردا چينده آودا يورى ايدى. اول شوندا وفات بولدى. آنڭ حكومت سورووى بر يل‌غنا بولدى.

اوچنچى يزيد، ايكنچى وليد زماننداا اشدەن چغوب بارا طورغان مملكتنى طنچلاندررغا وترتيب اورنلاشدررغا طرشوب قاراسادا بوكا موفق بولا آلمادى. چونكە بارى آلتى آى چاماسى حكومت سوروب وفات ايتدى. شونلقدان مملكتدە چوالشلار، الوغ مأمورلەر آراسندا اختلافلار هامان دوام ايتدى. اوچنچى يزيددەن صوڭ اش باشينا كيچكان ابراهيم زماننداا اشلەر بيگرەك دە ناچارلاندى. ايندى امويەلەر ئوز آرا نزاعلاشوب ئوز تامرلارينا ئوزلەرى بالتا چابا باشلاديلار. مثلا خليفە هشامنڭ اوغلى سليمان بوكا قارشى عصيان چغاردى. اول‌غنا ييتمەگان ارمنستان صوغشلارندا زور شهرت چغارغان غيرتلى مروان بن محمد، حكومتنى ئوزينە آلاسى كيلوب طرفدارلار جيدى وابراهيمغا قارشى يوردى. شولاى ايتوب اول ابراهيمنى جيكوب اش باشينا ئوزى منوب اوطوردى. ابراهيمنڭ حكومت سورووى بارى جيتمش كونلەرگنە بولدى.

مونا شوندى چوالشلاردان فائدالانوب شيعەلەر وحضرت عباس نسلى بيك نقلاب ئوزلەرينە طرفدار جييا باشلاديلار. حضرت على بالالارينڭ بوكارچادا طرفدارلارى بيك كوب ايدى. عراق وايرانداغى خلقلارنڭ كوبرەگى بولار ياغن طوتا ونيچك دە بولسا بولارنى اش باشينا مندررگە طرشا ايديلەر. حضرت عباس بالالارينڭ بوكارچا طرفدارلارى كوب توگل ايدى. مونا شوشى چوالشلار وقتندا آلار يەشرن رەوشدە گنە بيك نقلاب ئوزلەرينە طرفدار جييارغا كرشديلەر. آلار مملكتنڭ تورلى يېرلەرينە سوداگەر قيافتندە كشيلەر ييبەرەلەر، اوشبو كشيلەر

خلقنی امویلرگه قارشی قوتورتوب، عباسیلرنڭ اش باشینا کیچوله‌ری تیوشلگنی آلغا سوره ایدیلر. شولای ایتوب عراق وایراندا بولارنڭ طرفدارلاری بیك کوبه‌یوب کیتدی.

مروان بن محمد، بوگارچا زور شهرت چغارغان قوماندان وچن چندان غیرتلی بر کشی بولسادا، امویلرنڭ کیری کیتکان بختلرن یاگادان قاینارا آلمادی. مملکتنڭ تورلی طرفلارندا چوالشلار هامان دوام ایتدی. بوگاردان اوّلگی حکمدار ابراهیمغا قارشی عصیان ایتکان سلیمان بن هشام بوگا قارشی‌دا عصیان چغاردی. مروان نیچك یینتدی آلای بونڭ فتنه‌سن باصدردی. لاکن عباسیلرنڭ آغومینا اول قارشی طورا آلمادی.

عباسیلرنڭ آریهی تالمی طرشولاری آرقاسندا بوتون ایران ئولکه‌سی دیرلك تمام امویلردن صوونوب حکومتنڭ حضرت رسول نسلینه کوچه‌رگه تیوشلگی فکرینه کیلدیلر. اوشبو فکرده الوغ مأمورلر والوغ قوماندانلاردا بار ایدی بولار اچنده ایڭ مشهوری خراسانلق «ابو مسلم» ایدی. مونا اوشبو قوماندان بیك کوب عسکر جییوب مروان بن محمدکه قارشی صوغش آچدی. غیرتلی مروان‌دا بوفلاب یاتمادی، کوب عسکر اویوشدروب بوگا قارشی طوردی. ابو مسلم باشدا حضرت عباس قامیلیاسندان «ابراهیم بن محمد»نی تختکه کیچررگه بولغان ایدی. اول مروان عسکری بلن بولغان صوغشلارنڭ برنده ئوترلگاچ، «عبدالله السفّاح»نڭ خلیفه بولاچاغن اعلان ایتدی. ابو مسلم عسکری بوتون ایراننی قولغا آلوب، الجزیره آشا سوریه‌گه قاراب یونله باشلادی. مروان بن محمد ایسه ۱۲۰ مڭلب عسکر بلن بوگارغا قارشی طوردی. الجزیره‌ده «زاب» دیگان یلغا بویندا زور وقطعی صوغش آچلوب مروان عسکری تمام جیگلدی وئوزی قاچارغا مجبور بولدی. آخردا مروان مصردا طوتلوب ئوترلدی. اوشبو وقت هجرتنڭ ۱۳۲ نچی یلی ایدی. بوندان صوڭ ایندی اسلام دولتی امویلر سلاله‌سندن عباسیلر سلاله‌سینه کوچه. امویلرنڭ ایڭ صوڭغی حکمدارلاری بولغان اوشبو مروان، تاریخدا «مروان الحمار» دیب یورتله‌در. اول آورلقلارغا بیك توزملی بولغانغا کوره شولای آتالغان.